

द्वितीयपरिक्षेस्पष्टंजिह्वा
तिथिनिर्णयः ७

प्रथमपरिक्षेदस्यपंजीका

संक्षेपतःकालघोठाः १	रजस्वलादौऽपि १४	अहोरात्रजस्वलायाविशेषः १
सेकाद्यादिनिर्णीयः २	अथबुतादिसन्निपातः १५	रजस्वलायातीर्थीदौस्नानः २
सितपक्षादिनिर्णीयः ३	तन्निर्णीयः १६	निषेधासाह ३
मलमासनिर्णीयः ४	इतिपरिभाषा १७	अहोरात्राकोतनसंविज्ञः ४
क्षयस्यागमनकालः ५	प्रतिपदादिनिर्णीयः १८	शोतिमासः ५
मलमासेकायीकार्यः ६	युक्तादशी १९	मंगलकृतेषुविशेषः ६
विदार ७	रजोदर्शनेस्कादशी २०	अथशुद्धिमासः ७
ग्रहारागवात्यादिविधिः ८	वादशीनिर्णीयः २१	प्रथमपरिक्षेदसमारम्भः ८
विधिनिर्णीयः ९	इहकालः २२	तिथिनिर्णीयः ९
अथैकमन्त्रः १०	वृत्तदशी २३	राननवमी १०
अथनक्तः ११	अमायाविशेषः २४	
नक्षत्रबुतकालः १२	अथकर्मोत्तिर्णीयः २५	
प्रतेपरिभाषा १३	अहोरात्रनिर्णीयः २६	
वृत्तारंभकालः १४	अहोरात्रतीर्थविशेषः २७	
वृत्तेआरातौ १५	तीर्थाभावेविशेषः २८	
स्त्रीवृत्तेषुविशेषः १६	अहोरात्रादुविशेषः २९	
सूर्यिकादौनिर्णीयः १७		

अथ प्रकीर्तिक निरीयः

१ गर्भाधानं	अथेष्टादानं १	प्रकारेण तेनोक्तं नक्षत्रं	सूत्राणां नामा २०	अथेष्टादानं ३४	विवाहमाह ३०
२ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	जन्मशान्तिः	नामकर्ममाह ३५	विवाहमाह ३५	सन्निधिपंचमी
३ शान्तिमाह	अथेष्टाफलं १	नक्षत्रगणानां शान्तिः २०	खट्वातीह ३५	संस्कारलोपे ३५	निरीयः ३५
४ प्रथमतो विशेषः	मूलफलं १	तिथ्यादिगणानां शान्तिः २०	इत्यथान ३५	वह्मशारीधर्मा ३५	सायज्यमाता ३५
५ अथेष्टादानं पुनित्य	अथेष्टाफलं १	दिनक्षयादि सर्वगणानां	कर्त्तावेध ३५	अथेष्टा ३५	संस्कारलोपे ३५
६ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	नक्षत्राणां शान्तिमाह २०	तां वलमक्षरां २५	अथेष्टा ३५	दत्तकविषये ३५
७ तिथ्यादिनाह	अथेष्टाफलं १	व्यतीपातादि शान्तिः २०	निकुसराणां २५	तद्विषये प्रायश्चित्तं ३५	मातापितृद्वारा ३५
८ स्नानविधिनाह	अथेष्टाफलं १	विषयटीकाजननशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं २५	उपवीतनाश ३५	संक्षेपेण गोत्र ३५
९ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	ग्रहाजन्मशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं ३०	स्त्रीसंगे ३५	प्रवरनिरीयः ४५
१० अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	यमलजन्मशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं ३०	पुनरुपनयनं ३५	अथेष्टादानं गोत्र ४५
११ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	कात्यायनशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	निरीयः ४५
१२ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	विष्णुजन्मशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१३ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	सदेतोपरिदन्तजननशान्तिः २०	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१४ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	गोत्ररूपप्रशयविः २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१५ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१६ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१७ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१८ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
१९ अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५
२० अथेष्टादानं	अथेष्टाफलं १	अथेष्टावेशनं २५	अथेष्टावेशनं ३०	अथेष्टादानं ३५	अथेष्टादानं ४५

कुंमविवाहपत्र ५१	अथदिरागिमेसी ५७	अथकेसवादिमूर्ति ६४	अथराजदूर्ति ७०	अथज्वरादौफल ७२
अथपुतिकलादि ५१	अथपुनर्विवाह ५७	वैधावनसूत्रम् ६४	अथकयविक्रमो ७०	भैषजकर्म ७२
रजोदोषोर्निर्णय ५२	तृतीयादिविवाहमासे ५८	स्थिरलिंगादौत्वयं ६६	अथसेतु ७१	अथारागद्विमानं ७३
स्कक्रियानिर्णय ५२	अथसंस्कृतसंस्कारा ५८	प्राणापुति ६६	अथपुस्तकत्व ७१	अथदेतवाग्ने ७३
कन्यापारणोदर्शने ५३	संस्कारनिर्णय ५८	कापराजा ६७	अथगजदंतच्छेद ७१	अथामलकस्नान ७३
अत्रवत्सरदोषाभाव ५४	अथक्षकालाः ५८	अथजीर्णोद्धार ६७	अथनिक्षेप ७१	अथतैलनिषेधः ७३
अनादिषुविंशतिषु ५४	वापीकूपतडागयज्ञा ५८	कुलसीग्रहण ६७	अथरागोद्धार ७१	अथगृहारम्भ ७३
५४ अथकृततेतुष्टहस्पति	कूपोत्सर्गोक्तोदोष ६०	अथपुण्यादेःपर्युषि ६८	राजमुद्रा ७१	अथनूतनगृहवेश ७४
विवाहेमंडवमाह ५५	हस्तारोपण ६०	शिवनिर्मात्यनिर्णय ६८	अथनौका ७१	इतिहस्तकालासमाप्ताः ७४
अथमहाहरण ५५	अथमूर्तिपुति ६०	अथकुवि ७०	अथभोगः ७१	अथकलिवर्ज्यानि ७४
लग्नघटीस्थानमाह ५६	अथपुतिम ६१	अथवस्त्रम् ७०	अथरसशुक्रम ७१	अथश्राद्धदेशा ७५
वरस्यसधुपकमाह ५६	अथपंचवस्त्रजीर्णोत्तर ६२	अथालंकार ७०	अथधनसंग्रह ७१	सप्तगोत्राणि ७५
अथदेवकोत्यापनं ५७	पार्थिवपूजाविधिः ६३	अथसूचीकर्म ७०	अथनवान्नमहासा ७१	अथनिद्रदेशा ७५
वधपुवेशः ५७	सूत्राक्षरधारविधिः ६३	अथशया ७०	नवभोजनपात्र ७१	अथश्राद्धकालाः ७५
	पंचायतसंनिवेश ६४	अथस्यानि ७०	नवपर्याफलादिमर्ष ७१	अथश्राद्धाधिकारि ७५
		अथगजाश्चदोला ७०	होमोऽहुतिपातः ७१	अथभक्तानांविशेषः ७५
			अत्रशान्ति ७२	विभक्तानांविशेषः ७५

अधर्माद्यैश्चाहुः करणो फलमाह	अथपाकाग्निः ८५	मलाहोद्यैः सर्ग १२०	जीवत्पितृकस्य विरोधः १२१	अथाशौवसन्निपाते १४२
अथश्राद्धागोत्राभावे ८६	अथश्राद्धपरिभाषा ८६	अथशुद्धिश्चाहुः १२०	अथजीवत्पितृकश्चाहुः १२१	नपर्वेराशुद्धिः १४३
अथपितृ ८७	अग्नौकरणा १०४	अथक्षयाहोत्राग्ने १२०	अथविकोऽविकविवाहः १२१	सर्वशेषेराशुद्धेरपवादः १४४
अथविश्वेदेवा ८८	अथपाणिहोत्र १०५	आहुविद्ये निरीयः १२०	तीर्थश्चाहुनिरीयः १२१	अथाशौवायवादाः १४४
अथविष्ठा ८९	अथपिवेषणः १०५	भार्यारजोदर्शने १२०	अथमताशौवं १२१	अथज्वरत १४५
अथविष्ठा निमंशुरा ९०	अथपिंडदानं १०६	अन्वारोहो निरीयः १२१	दाहविकल्पं वाह १२५	अन्नसज्जपतं १४५
अथश्राद्धकर्तृ भोक्तृ नियमा ९१	अथपिंडपुमारा १०७	अत्र भर्तृराशौवस्योऽय १२१	अथाशौवे पिंडदानविधिः १२५	अथतदीषे १४६
सोमोत्पत्तौ ९२	अथपिंडपुतिपत्ति १०७	दिने स्त्री मारतो १२३	अथजाताशौवसः १२५	अथदशाहमारो वी १४६
यदाहुकरशक्त्या तत्पुत्र ९३	अथपिंडोपधाने १०७	भर्ताशौवो तरेतु १२३	शौवस्त्री रीति १४०	नावायरावलिहे माधन १४६
शिष्यादिः श्राद्धं करोति ९४	अथनित्यश्चाहुः १०८	अथश्राद्धसंपात निरीयः १२३	अथनिर्हराद्यशौवं १४०	सारेणोऽव्यते १४६
अथश्राद्धे वस्तूनि ९५	अथानुकल्प १०८	गृहाहोदिनायुगपन्म १२३	अथरोदनम् १४०	अथविधानादाशौवा १४६
काशादौ विशेषमाह ९६	अथभाषा १०९	रगतु १२३	अथाशौवान्तमक्षरतो १४०	भावः १४०
अथहविः ९७	अथशौतु १०९	श्राद्धांगतर्पणं १२४	प्रायश्चित्तं १४०	इदं चिराजं दौह मयि १४२
क्षारादौ विशेषमाह ९८	श्राद्धभोजने प्रायश्चित्तं १०९	तिलतर्पणानिषेधः १२४	अथदासस्य १४०	अथातीतं तत्कारि १४२
अथश्राद्धदिनकृत्य ९९	अथक्षयाहश्चाहुः ११०	द्विश्चाहुनिरीयः १२५	अथराजौजनने मागो १४०	वेतसंस्कारे काला १४२
पाकभांडानि तु १००	अथप्राणानिरीयः ११०	अथशौको १२५	अतिजाताशौवं १४०	इदं लोपुसंगेन १४२
	अथक्षयाहदेवे ११०	अधिकारिरा १२५	दशाहोर्ध्वशौतु १४०	सर्वसंस्कार १४२
	श्राद्धकालनिरीयः ११०			

१५४	अथदूरमरोनिर्णीयः	अथराज्यादानं	१६४	अन्वारोहतां	१७३
१५५	अथमरुतोनिर्णीयः	अथोदकुम्भं	१६५	गर्भितापीपतिमते	१७३
१५६	अथपयोरेकदासतौविशे	अथमासिनि	१६६	रजस्वलायापतिमते	१७३
१५७	अथोदकदानं	सफिरीकरां	१६७	अथविधवाधर्माः	१७३
१५८	अथशौविनियमाः	अथस्त्रीप्रयते	१६८	अथसंन्यासः	१७३
१५९	अथप्रेतविंशविधिः	अपुत्रायां तु	१६९	संन्यासवृद्धि	१७३
१६०	पात्रविपर्ययेदोषः	प्रथमाद्येनिविद्धं	१७०	यतिधर्मा	१७६
१६०	दशाहमथ्येदरापात	अस्मापवादः	१७०	अथयतिसंस्कार	१७७
१६०	अस्थिसंवय	अथविधानानि	१७०		
१६१	नित्येयांमंत्रउक्तः	त्रिपुष्करराति	१७०		
१६२	विधौ	पंचकनिर्णीय	१७०		
१६२	एकादशाहे	बलवारीरतौ	१७१		
१६२	अथविधौगीताकाल	कुक्षिमत्तौ	१७२		
१६३	वृषोत्सर्गः	रजश्चलायां तु	१७२		
१६४	पददानमुक्तं	मरुतिकायां तु	१७२		
		गर्भितापीपतिमते	१७२		

समोऽं दुःखं मेऽलं लक्ष्यं योजनं संसृतं विनिलक्ष्य स्थितं इदं नैलक्ष्यं न संसृतं वदलक्ष्यं समीकृतं नवलक्ष्यं लब्धं
वि एकादशगुरोः स्थितिः अक्रयपोदरा स्थितं जेवदशे सोरी सताथा सपूदसे राहु आतः उन विंशति केतु गुह वक्त
नदिमिति.

मं उ यो

स १००००००

व २००००००

मं ४००००००

व ६००००००

ह ११००००००

गु १३००००००

रा १५००००००

ना १७००००००

के १९००००००

नक्ष ४०००००००

११११११११

२२२२२२

३३३३३३

खरः ॥ नन्दनो विजयश्चैव जयो ममथ दुर्मखो ॥ हेमलं देविलं वोथ विकारी शार्वरी प्रवः ॥ अभक्त कोभनः क्रोधी विश्वावसु पराभ
वो ॥ प्रवंगः कीलकः सोम्यः साधारण विरोधकृत् ॥ परिधावी प्रसादी च आनंदो राहस्यो नलः ॥ पिंगलं काल युक्तश्च सिद्धार्थो
गोडु दुर्मती ॥ दुंदुभिरुधिराद्वारी रक्ताहः क्रोधनः रुयः शित ॥ यद्यपि ज्योतिषे गुरोर्मध्यमराशिभोगेन प्रभवादीनां माघादौ प्र
वृत्तिरुक्ता ॥ तथापि प्रभवादीनां वां द्वादशमप्यस्ति ॥ वां द्वाणां प्रभवादीनां पंचके पंचके पुगे इति माघवोक्तेः ॥ तेन वां द्वाः प्रभवा
दिश्चैत्रसिते प्रवर्तते ॥ वाहस्पत्यस्तु माघादौ ॥ तयोर्विनियोगो ज्योतिर्निबंधे ब्रह्मसिद्धांते ॥ व्यावहारिकसंज्ञोयं कालः सप्त्या
दिकर्मसु ॥ योज्यः सर्वत्र नत्रापि जेवोवानर्मदोत्तरे ॥ ~~यार्ष्टि~~ ~~धे~~ ॥ स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ वां द्वां संवत्सरं तदा ॥ नान्यं यस्माद्वत्स
रादौ प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तितेति ॥ ॥ ~~अथ~~ ननु सौरर्तुत्रयात्मकं ॥ सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टं मय नमिति दीपिकोक्तेः ॥ तद्विवेचं । दक्षिण
मृतरंवेति । कर्क संक्रांतिर्दक्षिणं । मकरं त्य । अतयोर्विनियोगमाह मदनरत्ने सत्यव्रतः ॥ देवतारामवाण्यादि प्रतिष्ठादशुखे
वो ॥ दक्षिणाशामुखे कुर्वन्नतफलमवाप्नुयात् ॥ वैखानसः ॥ मातृभैरववाराहनरासंहर्त्रिविक्रमाः ॥ महिषासुरहंश्च अस्थाप्या
वेदक्षिणायने ॥ वैश्वदेवार्थे ॥ ननु दक्षिणायने इवेति नियमः ॥ पूर्ववक्ते दक्षिणायने निषिद्धं । यो देवप्रतिष्ठायाः देवविशेषे
प्रतिप्रसवमात्रात् ॥ रत्नमालायां ॥ गृहप्रवेशादिदशप्रतिष्ठाविवाहयौलव्रतबंधपूर्वं ॥ सोम्यायने कर्मभूतं विधेयं यद्गृहीतं त
त्तत्तु दक्षिणेवेति ॥ अस्यापवादः काशीखंडे ॥ सदाकृतपुगं चारु सदाचास्तृत्तरायणं ॥ सदा महोदयश्चास्तु काश्यानिवसतां

५ गदि

वां प्रमानात्

वां प्रमाणे दिष्टं

जातिकं सप्ररात्रेण दशरात्रेण पातकमिमादि विहितेति तदिने
च दीपलप्रमाणदि

सिद्धांतशिरोमणिः त्रयोविंशतः पर्वण्यं चतुर्मासं च विधाय तिथयस्तुहिनां भुक्तानां यत्कुरुते कथं विहितं वासराद्यंतसावनाद्यधिकारिकमाहमानादिति

नि. सिं. १

३

सतां ॥ इत्युक्तं ॥ अतुर्मासद्वयात्मा ॥ मलमासे तु मासद्वयात्मक एको मासस्तेन मासत्वयात्मकत्वमविरुद्धं ॥ ॥ सदेव ॥ वां
 ॥ सौरश्च ॥ वेत्रारंभो वसंतादिश्चां ॥ ॥ मीनारंभो मेषारंभो वासौरः ॥ मीनमेषयोर्मेषवृषयोर्व्यावसंतश्चितीवौ धायनोक्तेः ॥ ॥ प्रन
 योर्विनिर्गममाहत्रिकां डमंडलः ॥ ॥ ओतस्मान्न क्रियाः सर्वाः कुर्यात् ॥ वां प्रमसर्जुषु ॥ तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदं मतं ॥ स
 द्विविधोऽपि षोडश ॥ वसंतो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्वसंतः शिशिरश्च ॥ ॥ इति ऋतुः ॥ मासश्चतुर्धा ॥ सावनः सौरश्चां दोना इत्यत्र
 ति ॥ त्रिंशदिनः सावनः ॥ अर्कसंक्रांतेः संक्रांत्यवधिः सौरः ॥ सौरमासप्रसंगात्संक्रांतिनिर्णय उच्यते ॥ ॥ तत्र ॥ पूर्वतोऽपि
 परतोऽपि संक्रमात्पुण्यकालघटिकास्तु षोडशेति सामान्यतः पुण्यकालः सर्वैरुक्तः ॥ विशेषस्तु च ॥ ॥ प्रत्रमामकासं
 ग्रहलोकाः ॥ प्राग्धर्मादशपूर्वतः षडवनिस्तद्वत्पराः पूर्वतस्त्रिंशत्योऽशपूर्वतोऽथ परतः पूर्वापराः स्युर्दश ॥ पूर्वाषोडश
 योत्ररा ऋतुभुवः पश्चात्तवेदाः पुनः पूर्वाषोडशयोत्रराः पुनरथो पुण्यारुमेघादितः ॥ ॥ ॥ अथार्थः ॥ मेषे प्राग्धर्वच
 दशघटिकाः पुण्यकालः ॥ ॥ वृषपूर्वाः षोडश ॥ मिथुने पराः षोडश ॥ कर्के पूर्वाः त्रिंशत् ॥ सिंहपूर्वाः षोडश ॥ कन्यायां पराः
 षोडश ॥ तुलायां प्राग्धर्मादश ॥ वृश्चिके पूर्वाः षोडश ॥ धनुषि पराः षोडश ॥ मकरे चत्वारिंशत्पराः ॥ ॥ इत्येवमादिमतेनोक्तं ॥
 माधवमते त्वत्र पराविंशतिः पुण्याः ॥ कुंभे पूर्वाः षोडश ॥ मीने पराः षोडशेति ॥ ॥ ॥ ॥ या पुत्ररा पुण्यतमामयोक्ता सायं
 भवेत्सा यदि सापि पूर्वा ॥ पूर्वा तु योक्ता यदि सा विभाते सा पुत्ररा रात्रिनिषेधतः स्यात् ॥ ॥ प्रवोक्ति शिथि यदि संक्रमः स्यात्पूर्व

सावनं चाग
हस्यायं सा
वन ४

रामः
२

द्विपुण्यं परतः परे द्वि॥ आसन्नयामधयमेव पुण्यं निशीथमधेतु दिनद्वयं स्यात् ॥ कर्केष्वेवमिति सुवाच हेमाद्रिस्त
रिश्च तथा परार्कः ॥ उषः प्रदोषे यदि वार्क रात्रे परे द्विपुण्यं त्वय कर्कटश्चेत् ॥ प्रभातकाले यदि वानिशीथे पूर्वो द्विपुण्यं
त्विति माधवार्यः ॥ अत्र मूलवर्चानां निमाधवा परार्कः हेमाद्र्यादिषु दृष्टव्यानि ॥ सर्वासु संक्रांतिषु दानविशेषो हेमाद्रौ
दानकांडे उक्तः ॥ विश्वामित्रः ॥ मेषसंक्रमणे भानो मेषदानं महाफलं ॥ वृषसंक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव ॥ वस्त्रा
प्रदानदानानि मिथुने विहितानि तु ॥ धनधेनुप्रदानं च कर्कटे पिविशिष्यते ॥ ससुवर्णं च दानं सिंहपिविहितं सदा ॥ कं
भप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च ॥ तुलाप्रवेशे तिलानां गो रसानां मपीष्टं ॥ अन्नकीचलिते भानौ शीपदानं महाफ
लं ॥ अन्नकीचश्चिकः ॥ धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलं ॥ मघप्रवेशे दारुणां दानमनेस्तथैव च ॥ कुंभप्रवेशे द
ानं तु गवामंबुतणस्य च ॥ मीनप्रवेशे स्थानानां मालानां मपि वीतममिति ॥ अत्रोपवासमाह ॥ हेमाद्रावस्तं वः ॥ अयमे
विषुवे वैवत्रिरात्रो घोषितो नरः ॥ स्नात्वा यस्त्वर्चयेत् दानं सर्वकामफलं भवेत् ॥ अशक्नोतु वृद्धवसिष्ठः ॥ अयमे संक्रमे वै
वस्त्रहणे चंद्रार्चयोः ॥ अहोरात्रो घितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ अत्रोपवाससंक्रांतिदिने दानादितु पुण्यकालदि
ने श्याचार्यदशमणिः ॥ विधिलाघवापुण्यकालदिने एवोभयमिति वृद्धः ॥ इदं वपुत्रिगृहस्थातिरिक्तविषयं ॥ आदि

मि. सिं० १

३

त्येह निसंक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ उपवासो न कर्तव्यः पुत्रिणा गृहिणा तथेति जैमिनि वचनात् ॥ अत्र आच्छादं हेमाद्रौ विष्णुव
र्म ॥ आच्छादं संक्रमणे भानौ प्रशस्तं पृथिवीपते ॥ अथ शर्के विष्णुः ॥ आदित्ये संक्रमणं विशेषेण यनद्वयं ॥ जन्मभमं भुदयश्च ॥
एतौ स्तु आच्छादं कालान्ते काम्या नाह प्रजापतिरिति द्वादशदिनै र्वीगयनां श प्रवृत्तावपि पुण्यं वक्तुमयत्नः ॥ अथ
था संक्रमेण सिके स्य न ग्रहणं व्यर्थं स्यादित्यप शर्कः ॥ हेमाद्रौ अपि गालवः ॥ अथ नां शकतुल्येन काले नैव स्फुटं भ
वेत् ॥ मग कर्को दिने सूर्ये याम्योदगयने सति ॥ तदा संक्रांतिकाले स्यु र्मुक्ता विष्णुपदादय इति ॥ अथ नां शयुतिरूपे संक्रांति
काले विष्णुपदादयः प्रवर्तते ॥ तेन तत्प्रयुक्तं उक्त कालादित तत्रापि ज्ञेयमिति स एव व्याचख्यौ ॥ विष्णुपदादि स्वरूपं दीपि
काया मुक्तं ॥ हयं ध्रिर्वृषसिंहवृश्चिकघटेष्वर्के स्थयः संक्रमः कं व्यामीन धनुर्नृचु दुषडशीत्या स्य तुला मेषयोः ॥ प्रोक्तं
तद्विष्णुवंशेषे यनमुद कर्कोटके दक्षिणमिति ॥ हयं ध्रिविष्णुपदं ॥ नृचुश्चिथुनं ॥ अत्र च पिंड रहितं आच्छादं कुर्यात् ॥ तथा वाप
शर्के मास्ये ॥ अथ न दितये आच्छादं विष्णुवदितये तथा ॥ संक्रांतिष्वसर्कसु पिंड निर्वोपणा वृत्त इति ॥ आच्छादं भूलपाणि रत्न
स्य निर्मलत्वात् ॥ स भूलत्वेपि ॥ ततः प्रभृति संक्रांता बुधरागादि पर्वसु ॥ त्रिपिंडमाचरेच्छाच्छमे कोटिहं मृते हनीति मास्यो
क्तेः ॥ ग्रहणा ग्रहणवद्विकल्प एवेत्याह ॥ तन्न ॥ अस्य पार्वणानुवादकत्वेन पिंडा विधायकत्वात् ॥ पिंडो व्युक्तिः ॥ अथ यथे
कपदे पिंडानुवादे त्रित्वविधौ बवषट्कर्तुः ॥ अथ मभद्वद्वै रूप्यापत्तेः ॥ तथोवाभयसमूलत्वे पिंड रहितं पार्वण कर्तव्यमि

शमः

३

सुभयवचनयोरर्थः ॥ त्रिपिंडशब्देनेकोदिष्टव्यावर्तनमात्रं ॥ मंगलकृत्येषु विशेषमाह । ज्योतिर्निर्वंधेनारदः ॥ त्वाज्याः सूर्य
स्य संक्रांतेः पूर्वतः परतस्तथा ॥ विवाहादिषु कार्येषु नाशः षोडश षोडश ॥ एतत्पुण्यकालोपलक्षणं ॥ भानोः संक्रांतिभोगश्च
कुलिकाश्चार्क्यामिकश्च ॥ ज्योतिः प्रकाशवर्जेषु परिगणनात् ॥ अथ नव्यतिरिक्तासु दशसु संक्रांतिषु रात्रौ स्नाना आदिना
कार्यं ॥ अहिसंक्रमणे पुण्यसहः कृत्यं प्रकीर्तितं ॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिना ईस्नानदानयोः ॥ अर्चरात्रादधस्तसिमाध्याह्न
स्यापरिक्रिया ॥ ऊर्ध्वसंक्रमणे वोर्ध्व उदयात्प्रहरद्वयं ॥ पूर्णवेदार्चरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥ प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यमुक्तामकर
कर्कटविविति ॥ वृक्षवसिष्ठादिवचने रहः पुण्यलोक्त्या ॥ रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तत्क्रिया ॥ पूर्वस्मात्परतो वापि प्रत्या
सन्नस्य तत्फलमिति वसिष्ठवचनाद्वार्थाद्वा रात्रौ स्नानादिनिषेधप्रतीतिः ॥ यानि तु विवाहव्रतसंक्रांतिप्रतिष्ठात्रतु जन्मसु ॥ त
थापरागयातादौ स्नाने दाने निशाधुमेति ॥ राहुदर्शनसंक्रांत्योर्विवाहात्पयश्चिह्नं ॥ स्नानदानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यव्रतेषु वेत्या
हीनि विष्णुगोभिलादिवचनानि तानि मकरकर्कटसंक्रांतिविषयाणि ॥ मुक्तामकरकर्कटविवितितयोर्दिवानुष्ठानस्य पथे द
स्तत्वात् इति हेमाद्रिभाषवादयः ॥ वस्तुतस्तु प्रागुक्तवचनेन तयोर्दिनद्वयपुण्यत्वादेरेव पथे दासाभकरकर्कटयोरपि स्ना
नदानं परे हनीत्यादिभिरहः पुण्यलोक्तेः ॥ अहः पुण्यत्वानुपपत्त्या कल्पनिषेधस्य वप्रत्यहुराविविधनावाधात् सर्वसं
क्रांतिषु रात्रौ वनुष्ठानविकल्पः ॥ सच देशावाराध्यवतिष्ठत इति युक्तः पंथा ॥ अथ नयोर्वक्तव्यो विशेषः आवरणमाद्येव वस्य

नि. सि.
४

तो ज्योतिर्निबन्धे गते ॥ यस्य जन्म रूमा सादिर विसंक्रमणं भवेत् ॥ जन्मा साभ्यन्तरे तस्य वैरक्षेत्रधनद्वयः ॥ नगरसरोर
हपत्रैरजनिं सिद्धार्थलोधसंयुक्तेः ॥ खानं जन्म रूगते र विसंक्रमणे नृणां भुवदमिति ॥ हेमाद्रौ ॥ अद्विवे शत्रियुगं स्या
डात्रो ये द्वासरद्वयं ॥ संक्रांतिपक्षिणी ज्ञेया दानाध्ययन कर्मसु ॥ अत्यस्ववहुवक्तव्यं विसरभीतेर्नो व्यते ॥ ॥ इति संक्रां
ति निर्णयः ॥ ॥ सितादिपक्षयुगजश्र्वा द्रोमासः ॥ संक्रांति ॥ अक्षादिमातः ॥ कृष्णादिः ॥ पूर्णिमांतश्च ॥ तथा च त्रिकां डमं
इनः ॥ वां द्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णपक्षादिर्वैति यद्विधे तु क्ता देशभेदेन तद्यवस्थामाह ॥ कृष्णपक्षादिकं मासं नां गी कुर्व
तिके च न ॥ ये पीछंति न ते घामपीछो विंध्यस्य दक्षिण इति ॥ विंध्यादक्षिणे कृष्णादिनिषेधं ॥ दुत्तरतो द्वयोरभ्यनुशाग
म्यते ॥ तत्रापि शुक्लादिर्मुखः ॥ कृष्णादिर्गोणः ॥ शास्त्रेषु वैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वां द्रसंवत्सरारंभोक्तेः ॥ तदुक्तं दीपिकायां
वां द्रोमे मधुशुक्लगः प्रतिपदारंभ इति ॥ नहि ये कृष्णादिं मय्यंते ते धांवत्सरारंभो भिद्यते ॥ अतः शुक्लादिर्मुखः ॥ कृष्णादि
वामलमासा संभवाच्च ॥ चंद्रस्य सर्वनक्षत्रभोगेन नाहोत्रोमासः ॥ सावनादीनां व्यवस्था क्ता हेमाद्रौ ब्रह्मसिद्धांते ॥ अ
मावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्याद्ब्राह्मणस्य नु ॥ संक्रांति पौर्णमासिभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥ अत्र ब्राह्मणदीनां ववनां
तरणयत्र कर्मविशेषे वसंते ब्राह्मणो मग्निमादधीते त्यादिवत्मास उक्तस्तत्र दर्शां तत्वमात्रं नियम्यते न तु सर्वकर्मसु
दर्शांति एवेति ॥ दृष्ट्याद्यर्थसौ रभे सिद्धादिनिधननियमवद्विधिलाघवात् ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वकर्मसु मासविशेषविधेः

सावनादिनां भूदानुलोमादिपरत्वापत्तेः श्वेति गुरुवरणाः ॥ ज्योतिर्गर्गः ॥ सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः ॥
 प्रादिकेपितृकार्येष्वंशोमासः प्रसस्यते ॥ अथ मलमासः ॥ विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते ॥ पार्वणोत्पद्यकाश्राद्धे वां
 मिष्टं तथादिके ॥ स्मृत्यंतरे ॥ एकोदिष्टे विवाहादौ अण्यसौ सौरसावनौ ॥ ज्योतिर्गर्गः ॥ आशुर्दयविभागश्च प्रायश्चित्तविषा
 नतथा ॥ सावने नैव कर्तव्या श्रृंगं वाष्पपासना ॥ विष्णुधर्म ॥ न ह्यत्र सत्राण्ययनानि वेदोर्मासेन कुर्याद्गणनात्मकेनेति ॥
 तिथिकृते च कृष्णादिब्रजे अक्लादिमेव च ॥ विवाहादौ च सौरादिमासं कृते विनिर्दिशेत् ॥ ब्रह्मे ॥ ॥ अधिपलमासः ॥ तत्रैक
 मात्रसंक्रांतिरहितः सितादिश्चांशोमासो मलमासः ॥ एकसंक्रांतिरहितमसंक्रांतित्वेन संक्रांतिद्वयवत्त्वेन च भवतीति
 मलमासो देवा ॥ अधिकमासः सूर्यमासश्चेति ॥ तैकाठकगृहे ॥ यस्मिन्मासेन संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा ॥ मलमा
 सः सविज्ञेयो मासः स्यानुत्रयोदश इति ॥ सत्प्रवृत्तेऽपि ॥ राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेत्तु दिवाकरः ॥ नाधिमासो भवेदेष
 मलमासस्तु केवलमिति ॥ अधिकमासस्य कालनियममाह वशिष्ठः ॥ द्वात्रिंशभिर्गतैर्मासेर्दिनैः षोडशभिस्तथा ॥ घ
 टिकायां चतुष्केण प्रतप्यधिकमासक इति ॥ एतच्च संभवार्थं न तु नियमार्थं ॥ अन्यथा षोडशदिनाधिक द्वात्रिंशन्मासानंत
 रं कृष्णवर्तनियमेन अक्लादित्वभगापत्तेः ॥ तेन न्यूनाधिककाले मलमासपातेऽपि न दोषः ॥ इत्यस्यापि ज्योतिः शास्त्रे ॥
 असंक्रांतिमासाधिमासः स्फुटं स्याद्विसंक्रांतिमासः सूर्यारब्धः कदाचित् ॥ इत्यः कार्तिकेदित्रयेनान्यतः स्यात्तदा वर्षम

वि. सि.
५

येधिमासद्वयेति ॥ एतः कथा सर्वपरतथैकशतधिमाम् द्वयं भवतीत्यर्थः ॥ अत्र विशेषमाह जावालिगामासद्वयेद
मभ्येतुसं कृतिनेयदाभवेत् ॥ प्राकृतस्तत्र सर्वः स्यादधिमाम् ॥ थोत्तरेति ॥ उत्तरस्मिन्नेव कालाधिक्यं न पूर्वस्मिन्नेत्यर्थः ॥ य
तुबलसिद्धंते ॥ अत्रादर्वीद्रुधिमाम् परतस्त्वधिको भवेदिति ॥ यच्च नोतिः सिद्धंते ॥ धटकं न्यागते सूर्ये रुश्चिके वातधीनि
॥ ॥ मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमाम् सो विधीयत इति ॥ तत्सूर्य पूर्वभागे धिमाम् सस्य कालाधिक्यं निषेधार्थं न त्वधिकमात्रस्य ॥
दशानां कालानां दीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् ॥ न पुंसकत्वं भवतीत्येष शास्त्रविनिश्चय इति हेमाद्रौ विष्णुधर्मविरोधात् ॥ म
लमासेष्टकारिनिषेधानुपपत्तेश्च ॥ मकरे वाथ कुंभे वेति दृष्टांतार्थः ॥ प्राप्ताभावात् ॥ सूर्यस्यागमनकाल उक्तः सिद्धांत
शिरोमणौ ॥ गतोऽर्धदिनं देगते शाक कालेति थीशैर्भविष्यत्पथांगाद् सूर्यैः ॥ गजा अग्निभूमिस्तथा प्रायशो यं कुबेरं
दुवर्षैः कविद्रोक्मिश्चेति ॥ ॥ अथ यश्चत्वारः ॥ अथ यः सप्तानंदानव ॥ एषां प्रातिलोम्येन पाते ॥ ॥ ४ ॥ तैर्मिते वर्षे कश्चित्
रूपमासः सर्वः ॥ ॥ इत्यर्थः ॥ तिथयः पंचदश ॥ ईशांका दश अंके ११५ एवं मिते याते कश्चिद्विष्यतीत्यर्थः ॥ अंगद
अरु ५ सूर्यो १२ एकत्र १२५६ ॥ गजा ८ अथ यः ७ अग्निः ३ भू १ ॥ एकत्र १३७८ ॥ कु १ वेद ४ इंदुः १ एकत्र १४९ ॥ गा
वः ६ कु १ एकत्र १५ ॥ एतैर्मिते वर्षे याते कश्चिद्विष्यतीत्यर्थः ॥ ॥ अथ मलमासे कार्याकार्यं निरूप्यते ॥ तत्र जावालि ॥

५५

रामः
५

नित्येनैमित्तिके कुर्याच्छ्राद्धे कुर्यान्मलिमुवे ॥ तिथिन हस्तवारेणैव काम्यानेव कदाचन ॥ अयं च काम्यानिषेधः आरंभसमाप्तिवि
षयः ॥ अक्षर्यानामयेमासाः नते पुनमसंमतः ॥ वृत्तानां चैव यज्ञानामारंभश्च समापनमिति तेनैवोक्तत्वात् ॥ अक्षर्याः अधि
कमासा इत्यर्थः ॥ तत्र मंडले तपते खेरिति वचनात् ॥ काशीर्यादेः काम्यस्यत्वारंभसमाप्तीभवत एवेत्यादिरन्यत्र विस्तारः ॥ काठक
गृह्येपि ॥ मलेऽनन्यगतिं कुर्यान्नित्यां नैमित्तिकी क्रियामिति ॥ तानि नैमित्तिकानि दीपिकाया मुक्तानि ॥ यत्रैमित्तिकमग्निन द्य
जुगता न्याधानमचासु वा संस्कारादिविलोपने सति पुनः चेत्तत्र प्रतिष्ठादिकमिति ॥ गत्यंतरस्य तु सोमादि हेयमेव ॥ तत्र
कर्तव्या मुक्तानि कालादर्शौ ॥ द्वादशाहस्य पिंडांतं कर्म अहण्यत्मानोः ॥ सीमंतोपसवे आर्कं द्वावेतौ जातकर्म च ॥ रोगेशांति
रत्नमेव योगेश्चाकं वृत्तानि च ॥ प्रायश्चित्तं निमित्तस्य वसोत्सर्वपरत्र च ॥ अक्षोर्दकुंभमन्वादि महालय युगादिषु ॥ आ
र्कं दर्शोप्यहं हः आक्षमनादि मासिकं ॥ मलिमुवा न्यमासेषु गतानां आक्षमदिकं ॥ आर्कं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगा
दिषु ॥ मन्वादिषु च यज्ञानं दानं दैनं दिनं च यत् ॥ तिलगोभूरिहिरण्यानां संध्योपासनयोः कृत्वा ॥ पर्वहोमश्च अहणं साग्नेरि
होमपर्वणि ॥ नित्याग्निहोत्रहोमश्च देवतातिथि पूजनं ॥ स्नानं वस्त्रानविधिनाप्यभक्ष्यपेयवर्जने ॥ तर्पणं च निमित्तस्य
नित्यत्वाद्दुभयत्र च ॥ एतौ पुंसवसीमंतौ ॥ एतच्च गर्भाधानाद्यत्र प्राशनांत संस्कारोपलक्षणं ॥ तदुक्तं दीपिकायां ॥ ग
र्भाधानं मुखं च वीर्यविधेयः प्राग्जातयागं विना कृच्छ्राश्रयणागजेन्द्रपुरतः द्वायामघानं गयोः ॥ तीर्थे दुरूपयोश्च

नि.सि.१
६

पित्रामधिके मासे च माघाश्वेदिति ॥ अलभ्ये योगेऽर्घ्यो दयपप्रवृत्तौ काम्यान्पि व्रतादीनि कार्याणीत्यर्थः ॥ सर्वेष्वपि मले
शुद्धे चैवत्यर्थः ॥ महालयशब्देन मघात्रयो दृश्यते इति भाष्यम् ॥ दर्शश्राद्धं मलेपि कार्यं ॥ यत्तु अष्टम्यङ्गः ॥ संवत्सरसि
रेकं मासोयः स्थान्मलिषुचः ॥ तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिति दुसंक्षेप इति ॥ तत्काम्यं दर्शश्राद्धविषयं ॥ काम्यं नैव
कदाचनेति वचनात् ॥ दर्शं च काम्यं श्राद्धं ॥ कन्या कन्यावेदिनश्चेत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तं ॥ नित्यं तु मलेपि भवत्येव ॥ दर्श
प्यहर्हः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ॥ गोभूतिलहिरण्मनां मासेपि स्थान्मलिषुचेश्च इति मास्योक्तेरिति हेमाद्र्यादयः ॥ दिवो द्वा
सीयेपि ॥ अतिदुरिंदुर्लभं वहरिचारे वृधाष्टमी ॥ नाधिमासेपरित्याज्याः सीमंतात्तादृशेनेति शिरोरिति ॥ अतिदुर्दर्शः ॥ दि
विधमप्यमाश्राद्धं न कार्यमिति त्वपरार्कः ॥ यद्यपि कालादर्शं सर्ववार्षिकं मासद्वये कार्यमित्युक्तं ॥ तथापि हेमाद्रिमाध
वापरार्कादिमतात्प्रथमवार्षिकं मलमासेपि ॥ द्वितीयाद्यादिकं शुक्लमास एव कार्यं ॥ असंक्रांतेपि कर्तव्यमादिकं प्र
थमं द्विजैः ॥ तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं ततश्चेति हरितोक्तेः ॥ आदिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वीतमलिषुचि ॥ वतु
द्विजेन संप्राप्ते कुर्वीत पुनरादिकमिति स्मृत्यंतरोक्तेः ॥ पुनरादिकं द्वितीयादिवार्षिकं त्रयोदशे मासे तीते वतुर्दशाद्यदि
न कुर्यादित्यर्थः ॥ यत्तु सप्तव्रतः ॥ वर्षे वर्षे तु यद्वाह्यं मातापित्रोर्मते हनि ॥ मलमासेन तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति ॥
तद्वितीयादिवार्षिकविषयं ॥ आदिकं प्रथमं यस्यात्तत्कुर्वीतमलिषुचि ॥ शतेष्टौ न्नववनात् ॥ तेन द्वितीयादि शुक्लमास

रामः
६

यात्राद्यादिकः कालः शुक्लमासेन भवति तदा त्रयोदशे अधिके मासे एव आद्यादिकं कृत्वा वतुर्दशे द्वितीयादिकं कार्यं ॥ यत्र तु द्वादशमासांतर्गतो मल
मासो भवति तदा मासिकाधिकं प्रथादिकं तु वतुर्दशे मासे एवेति निश्चयः ॥

एव॥ पृथ्वी वंद्ये द्यौर्दिवो दासी ये मदनपारिजाते वैवं॥ मलमासे मत्तानां तु यदा सखाधिकः स्यात्तदा तत्रैव कार्यं॥ यद्दोषेऽपीनसिः॥ मल
 मासे मत्तानां तु आहुं यत्प्रतिवत्सरं॥ मलमासेऽपि कर्तव्यं नान्येषां तु कथंचनेति॥ यत्तु वृक्षवसिष्ठः॥ आक्षीया हनि सं प्राप्ते
 रिमा सो भवेद्यदि॥ मास द्वयेऽपि कुर्वीत आहुं मेवं न मुह्यति॥ यच्च व्यासः॥ उत्तरे देवकार्याणि पितृकार्याणि बोभयोरिति॥ तन्मा
 सिकादिविषयं॥ योगादिकं मासिकं च आहुं चापरपक्षिकं॥ मन्वादिकं तैत्थिकं च कुर्यात्मास द्वयेऽपि वेति स्थितिं चंद्रिकोक्तेः॥
 तैत्थिकं तीर्थं आहुं॥ तच्च मास द्वयेऽपि कार्यमिति त्रिस्थली सेतौ भट्टः॥ केचित्तु॥ प्रतिमासं मत्ता ह्येव आहुं यत्प्रतिवत्सरं॥ मन्वा
 दो च युगादौ च तन्मासोऽसंभयो रधि॥ इति मरीचिवचनात्॥ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मते हनि॥ मास द्वयेऽपि तत्कुर्यात्तद्वा
 घ्नस्य वचनं यथेति गालवोक्तेश्च॥ प्रत्यादिकं मास द्वयेऽपि कार्यमित्याहुः॥ तत्तु च॥ प्रतिमासं मत्ता हे क्रियमाणं मासिकं॥ प्रति
 संवत्सरं क्रियमाणं कल्यादि आहुं मिति मरीचिवचनं मदनरत्नेन व्याख्यातं॥ गालवीयस्य च मास द्वयात्तत्केस्य मास इति मा
 धवेन व्याख्यातान्॥ यच्च कैश्चिदुक्तं॥ प्रथममादिकं मास द्वये कार्यं॥ आदिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मल्लिभुवे॥ त्रयोदशे च
 संप्राप्ते कुर्वीत पुनरादिकमिति यमोक्तेरिति॥ तदपि विंशं॥ पुनरादिकं द्वितीयादि वार्षिकं त्रयोदशे तीते च तुर्दशे कुर्यात्॥ अन्यथा॥
 संवत्सरं न वर्षे त आहुं तत्र मते हनीति पैठीनसी विरोधः स्यादिति॥ इमा द्वौ पृथ्वी वंद्ये द्यौर्दिवो दासी॥ एतेन न वर्षे तन दिं द्याच्छुद्धेऽपि कुर्या

वि. सिं.

देवेत्यनंतमद्वयारब्धमानाभावात्परास्ता ॥ यदिपि निर्णयामते पूर्वोक्तकालादर्शवचनात्मलमासे आहूदिनस्य बंधात्वनिरासार्थं
पित्रुदेवो न ब्राह्मणभोजयित्वा शुद्धमासे संपिंडकं आहूंकुर्यात् ॥ पिंडवर्जमसंक्रांते संक्रांतौ पिंडसंयुतं ॥ प्रतिसंवत्सरं आहूते
यं मासद्वयेपि वेति वृद्धपराशरोक्तेरिति ॥ तदपि चिंत्यं ॥ पूर्वोक्तवचनस्य इत्यर्धभावाधिकमासविषयत्वात् ॥ तत्र हि मासद्वये आहू
मुक्तं ॥ तदाह सत्यतया ॥ एक एव यदा मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः ॥ मासद्वयगतं आहूंकुं मलमासेपि शस्यत इति ॥ मासद्वयगतं
पूर्वसंक्रांतिगतं इत्यगतं च ॥ मलमासे इत्यमासे ॥ अपिशब्दात्तत्पूर्वाधिमासे वेति हेमाद्रिः ॥ दीपिकापि ॥ तत्राह संग्रहिमास
योर्यदि भवेत्तत्र तत्संवत्सरं तस्मिन् शुद्धतया इत्येव वचनात्कुर्याद्भूयोः कोविद इति ॥ कालादर्शोप्येतदिष्यत्सवेत्यलं बहुना ॥
मलमासवर्ज्या युक्तानि कालादर्शे ॥ अनित्ययनिमित्तं च दानं च महदादिकं ॥ अग्न्याधानाधरा पूर्वतीर्थयात्रा मरहणं ॥ देवा
रामतडागादिप्रतिष्ठा मौजिबंधनं ॥ आश्रमः स्वीकृतिः काम्यवृत्तोत्सर्गश्च निष्क्रमः ॥ राजाभिषेकः प्रथमः पूजा कर्मव्रतानि च ॥
अत्र प्राशनमारंभो गृहाणं च प्रवेशनं ॥ स्नानं विवाहो नामातिप्रसन्नदेवमहोत्सवः ॥ व्रतारंभसमाप्ती च काम्यं काम्यं च पापना ॥
प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥ उपाकर्मोत्सर्जनं च पवित्रदमनार्थं ॥ अवरोहश्च हेमंतः सर्पाणां बलि रक्षकाः ॥ ई
शानं वलिर्विष्णोः शयनं परिवर्जनं ॥ दुर्गे दुःस्थापनोत्थाने धृजोत्थानं च वज्रिणः ॥ पूर्वत्र प्रतिस्विद्यानि परत्रान्यच्च दैविकमिति ॥
अत्र मूलवचनानि हेमाद्रिमाधवादिभ्यो ज्ञेयानि ॥ दिवोदासी येपि ॥ यात्रोत्सवं च देवादिशयं दिव्यमेव च ॥ मलमासे न कु

स्य २

रामः

वीतव्यासस्य वचनं यथेति ॥ अयं निर्णयः स्यात्मासे पित्रेयः ॥ रविसंक्रमहीनो यो वर्ज्यो वर्ज्यविधिः स्मृतः ॥ स एव तु द्विसंक्रांते मलमासे
पुद्गिरित इति ॥ काठकगृह्योक्तेः ॥ अयमासे मृतानां पुत्र्यादिके विशेषो हेमाद्रौ ॥ तिथ्यर्के प्रथमे पूर्वो द्वितीयो र्जतथोत्तरः ॥ मासावि
तिबुधैर्विंशत्योऽयमासस्य मध्यगो ॥ आदिकवर्द्धीपने पित्रेयं ॥ यन्मलमासे वर्ज्यमुक्तं तच्छुक्रगुर्वो रस्तादिष्वपि श्रेयं ॥ तदा दृष्ट
स्पतिः ॥ बाले वा यदि वारुके शुक्रं वा सं गते गुरौ ॥ मलमास इवेता निवर्जयेद्देवदर्शनमिति ॥ लल्लोपि ॥ नीचस्य वक्रसंसे
रणागते बालवृद्धास्तगे वा संन्यासो देवयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधस्तदीया ॥ मौंजीयं धोगनानां प्रतिगमनविधिर्वास्तु देव
प्रतिष्ठा वर्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंह राशिस्थिते चेति ॥ दीक्षायां दीक्षानत्यागमदीक्षा ॥ तथा ॥ उद्यानदृष्टाव्रतबंधदी
क्षा विवाहयात्राववधू प्रवेशः ॥ तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ सिंह गते न कुर्यात् ॥ दिवोदासीये ॥ गुर्वदित्ये गुरौ सिंहे न शुक्र
मलिस्रुवे ॥ गृहकर्मव्रतं यात्रां मनसापि न चिंतयेत् ॥ अस्यापवादः ॥ तत्रैव ब्राह्मे ॥ मुं उर्न वोप वा सञ्च गौतम्यां सिंह गे गुरौ ॥ कन्या
गते तु रुद्रायां न तु तत्रिवासिनां ॥ तथा ॥ प्राद्यासा गौतमी गंगा द्वितीया नाह्वी स्मृता ॥ सर्वा तीर्थफलं खाना द्रौतम्यां सिंह गे
गुरौ ॥ बाल्यादिलक्षणमुक्तं ब्रह्मसिंहांते ॥ रविणा स त्रिरन्येषां ग्रहाणां मस्त उच्यते ॥ ततोऽर्वाग्वा कं प्रोक्तम् ॥ क्व काल्यं प्रकी
र्तितमिति ॥ बाल्यादिपरिमाणं च दृष्टव्यं ॥ बालः शुक्रो दिवस दशकं पंचकं चैव वृद्धः पश्चाद्दशः त्रितयमुदितः पक्षमेवांक्रमे
ण ॥ जीरो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्येः शिशूतौ वृद्धौ प्रोक्तौ दिवस दशकं वा परैः सप्त रात्रौ ॥ पश्चिम उदये दशदिना निवातः ॥ अ

वि.सिं. ७

सोमं च दिनानि दृष्ट्वा ॥ सर्वतो दिनत्रयं वा ॥ पञ्च च वृक्ष इत्यर्थः ॥ श्रीवो वृक्षः ॥ अन्यत्र त्वन्यथोक्तं ॥ प्राक्च आदुहितः ॥ उक्तः पञ्चमः
प्रदिनं चिह्नः ॥ विपरीते तु वृक्षं तद्वदेव गुरोरपीति ॥ एषां पञ्चसु अवस्थाः ॥ महिहिः ॥ वहवो दर्शितां काला ये वा लोचनार्कः
कृषिका ॥ आस्थास्तत्राधिकाः ॥ शेषा देशभेदादुतापदीति ॥ देशभेदश्च मदनरत्ने गार्ग्यः ॥ अक्रोशुः ॥ प्राक्च पराक्च वालो वि
धो दशावन्तिषु सप्त रात्रं ॥ वंगेषु हूणेषु च षड् पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्तीति ॥ अस्तादेश्वादिः काशीखंडे ॥ नग्रहास्तो दय क
तो दोषो विश्वेश्वरालये ॥ त्रिस्थली सेतौ वा यवीये ॥ गोदा वर्या गया यांच श्रीशैले ग्रहाक्षये ॥ सुरा सुरगुरूणांच मोखादो
षो न विद्यते ॥ ग्रहाक्षयतन्निमित्तक कुरुक्षेत्रयात्रादानादावित्यर्थः ॥ इत्यन्तं बहुना ॥ मलमासे च अतविशेष उक्तो हेमाद्रौ
पादौ ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते गुडसर्पि मुतामिव ॥ त्रयस्त्रिंशदक्षपानि दत्तव्यानि दिने दिने ॥ साज्यानि गुडमिश्राणि अधिमासे
न्यपो त्रयः ॥ अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशद्देवताः ॥ उदिश्या प्रपदानेन पृथ्वीदानफलं भवेत् ॥ त्रयस्त्रिंशदक्षपात्रं कांस्य
पात्रे निधाय च ॥ स घृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ विष्णुरुषी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः ॥ अक्षपात्रप्रदानेन
समपापं व्यपोह्यते ॥ नारायणं जगद्बीजभास्करप्रतिरूपकं ॥ अतनानेन पुत्रैश्च संपदं वापि वर्द्धय ॥ यस्य हस्ते गदा चक्रौ
रुद्रो यस्य वाहनं ॥ शंखः करतले यस्य समे विष्णुः प्रसीदतु ॥ कलाकाष्ठदिरूपेण निमेषघटिकादिना ॥ यो वंचयति भू
तानि तस्मै कालमेव नमः ॥ कुरुक्षेत्रमयं देशः कालपर्वद्विजो हरिः ॥ पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण गुरुषो त्रयः ॥ मलानां च विप्र

रामः
८

अथ पापप्रशमनाय च ॥ पुत्रपौत्रादिरुपार्थं तव दास्यामि भारकरः ॥ मंत्रेणानेन यो दद्यात्तत्र यस्त्रिंशदक्षपकान् ॥ प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं च
पुत्रपौत्रादिसंपदं ॥ ॥ शिमीमांशककमलाकरपट्टकृते निर्णयसिंधौ रयमासमलमासवर्णयः ॥ ॥ ॥ पक्षनिर्णयस्तदेवेमु
ख्यः ॥ अक्षपट्टः ॥ अक्षः पित्रोर्विशिष्यतमाधवेनोक्तः ॥ ॥ अथ तिथिनिर्णयः ॥ तत्र तिथिर्वेधा ॥ अक्षविज्ञानदिनेतिथ्यंतरसंबंधरहिता
अक्षः ॥ तद्विहितविज्ञानत्रयकायामसंदेहाद्विज्ञाननिर्णयते ॥ तत्र सामान्यतो वेधमाह माधवीये पैठीनसिः ॥ पक्षद्वयेपि तिथयस्ति
थिरुर्वतथोत्तरं ॥ त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यंतिसामान्योयं विधिस्ततश्च ॥ हेमाद्रिमदनराज्ञोऽनुविमुहूर्तौ प्रोक्तः ॥ उदिते देवतं भानौ पितृ
वास्तमिते रवौ ॥ विमुहूर्तौ त्रिरहश्चातिथिर्द्वयकव्ययोरिति विष्णुधर्मोक्तेः ॥ विमुहूर्तत्वं चानुकल्पः ॥ विमुहूर्तापि कर्तव्यायाति
थिर्द्विजगामिनीति दक्षेण पिशकोक्तेः ॥ अयं वेधः प्रातरेव ॥ सायंतु त्रिमुहूर्तवेध एव ॥ यांतिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पश्मिनी पतिः ॥
सातिथिस्तदिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैर्वया भवेदिति स्कांदोक्तेः ॥ दीपिकापि ॥ त्रिमुहूर्तगपि सकला सायेति ॥ यानितुः ॥ व्रतो पवासस्माना
हो घटिकेकापिया भवेत् ॥ उदये सातिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके ॥ श्यादीनि स्कांददिवचनानि तानि वैश्वानराधिकरणमायेनाव
यवस्तथा त्रिमुहूर्तप्रशंसा पराणि ॥ तिथिविशेषे वेधविशेषः स्कांदे ॥ नागोद्गादशनाडीभिर्दिक्पंचदशमित्तथा ॥ भूतोद्गादशनाडी
भिर्दिक्पंचदशमित्ति ॥ अयं योपवासातिरिक्तविषय इति वक्ष्यते ॥ इति वेधः ॥ तत्र सर्वातिथिर्यदहः कर्मकालव्यापिनी सैव
प्राज्ञा ॥ कर्मलोपस्य च कालः ॥ तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥ तया कर्मणि कुर्वीत दासवर्जिनकारणमिति विष्णुधर्मोक्तेः ॥ दिनद्व
यतः ॥ प्रातरेवाप्रातरे देहात्तौ वा शुग्मवाक्यानिर्णयः ॥ तस्य पूर्वाधवेनोपपत्तेः ॥ शुग्मवाक्यं तु निगमः ॥ शुग्माग्निशुग्म

वि. सि. १

दा

तानां षण्णमुच्यते सुखं ध्रुवोः ॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता वतुर्दश्याथ एणिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्धुगं महाफलम् ॥ एत
द्यत्तं महादोषं हन्ति ॥ एतं पुरा कृतमिति ॥ अत्र रं प्रांताः शब्दा द्वितीया दिनवर्ग्यां तिथिवाचकाः ॥ रुद्रः एकादशी ॥ द्विती
या तृतीया युक्ता सावद्वितीया युतेति सप्तयुगमानां त्वर्थः ॥ इदं वक्तुं परे ॥ अमा प्रतिपद्युगमस्य एणिमा या अतत्रैव स
त्यात् ॥ त्रयोदशी तु सुमंतु नोक्ता ॥ त्रयोदशी तु कर्त्तव्या द्वादशी सहिता मुने शति ॥ कृष्णपक्षे त्वापस्तंबः ॥ प्रतिपत्स्य द्वितीया
स्या द्वितीया प्रतिपद्युता ॥ वतुर्थी संयुता याव सातृतीया फलप्रदा ॥ पंचमी च प्रकर्त्तव्या षष्ठा युक्ता तु नारद ॥ कृष्णपक्षे
ह्यमी वैव कृष्णपक्षे वतुर्दशी ॥ सर्वविघ्नानु कर्त्तव्या परविघ्नानु कर्त्तव्या ॥ द्वासी च प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ॥ षष्ठ्या
मी अमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी ॥ एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वैरा संयुता शति ॥ यतु व्याघ्रः ॥ सर्वोदर्वस्तथा हिं
सा त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ सर्वदोषो परो पूज्यो हिंसा स्यात् पूर्वकादि कीति ॥ सर्वः साम्यः ॥ दोषो वृद्धिः ॥ तथोपराः ॥ हिंसा क
यस्तत्र पूर्वतयर्थः ॥ एतच्छ्राद्धादिविषयं ॥ द्वितीयादिषु युगमानां पूज्यता नियमादिषु ॥ एकोदिष्टा दिव्या दोहासदृधादि
दोदनेति व्यासोक्तेः ॥ नियमादिषु व्रतानां दिव्यकर्मसु ॥ कर्मकालव्याप्ताभावे तु कर्मोपक्रमकालगैव ग्राह्याः ॥ कर्मोपक्र
मकालगातु कृतिभिर्ग्राह्या न युग्मादर शति दीपिकोक्तेः ॥ यानि तु ॥ यांतिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ॥ सा तिथिः
सकला ज्ञेया दाना धन कर्म स्विता दानि तानि त्रिषु दूती दिक्तांति रिति निर्णयशैली ॥ ॥ अथैकभक्तं ॥ तत्कालः पात्रे ॥ म

राम

षोडशादिदंडोसप्तदशदंडोयं ४

ध्यातव्यापिनीग्राह्याएकभक्तेमदतिथिरिति॥मध्याह्न्यपंचवामभक्तीदिनतृतीयांशः॥तिनयद्यपिद्वादशदंडानंतरंप्राप्यतेतथा
पौर्णिमाइसमयेतीतेभुञ्जेतेनियमेनयत्।एकभक्तमितिप्रोक्तमतस्तस्यादिवैवहीतिकांदोक्तेः॥सप्तदशाष्टादशदंडोमुख्यः
कालः॥**द्विपिका**यातु।मध्याह्न्यंत्यद्वेत्त्रिभागादिवसेस्यादेकभक्तव्रतमिति।इदमेवयुक्तम्॥ततःसूर्यास्तपर्यंतं गौणः॥दिवैवही
तस्यवैयर्थ्यापत्तेस्तत्परत्वात्॥अत्रपूर्वेद्युर्व्याप्तिःपरेद्युर्मयेद्युर्व्याप्तिस्तदभावंश्रव्याप्तिस्तत्रापिसाम्यवैषम्यंचेतिषट्प
दाः॥तत्राद्ययोस्संदेहएव।तृतीयेतुपूर्वेद्विगौणमुख्यप्राप्तेःसत्वात्पूर्वेतिमाधवः॥युग्मवाक्यान्निर्णयइतिहेमाद्रिः॥
चतुर्थयस्सपूर्वः॥पंचमपदेपूर्वगौणकालव्याप्तेःसत्वात्॥वैषम्येणश्रव्याप्तौयाधिकासाग्राह्या।साम्येपूर्वा।
अयंचस्वतंत्रैकभक्तेनिर्णयः॥अम्यागेउपवासप्रतिनिधौतदनुसारेणनिर्णयः॥अथनक्ते॥तच्चदिनानशनपूर्वरात्रि
भोजनं।तत्रप्रदोषव्यापिनीग्राह्या।प्रदोषव्यापिनीग्राह्यातिथिर्नक्तव्रतसंदेतिवत्सोक्तेः॥प्रदोषस्त।त्रिमुहूर्तप्रदोषः
स्याद्धानावस्तंगतेसतीतिव्यासोक्तेः॥तत्रापिद्विदंडोत्तरंकार्यम्॥सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतइतिस्कांदो
क्तेः॥दंडत्रयरपसंध्यात्वात्तत्रव।चत्वारिंशानिकर्माणि संध्यायापरिवर्जयेत्॥आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थक
मितिभार्क्येनभोजननिषेधात्।मुहूर्तानंदिनंनक्तंप्रवहन्तिमनीषिणः॥नह्यत्रदर्शनान्नक्तमहंमत्पेगणाधिपेति
माधवीयेभविष्योक्तेश्च।सायंकालेनक्तंतुदिनद्वयेप्रदोषास्पर्शंजेत्॥अतथात्वेपरत्रस्यादस्तादृवाग्यतोहिसेतिजावा

लिख्यते ॥ प्रदोष व्यापिनी न स्यादिवानक्तं विधीयते ॥ आत्मनो द्विणी कृत्वा मंदे भवति भास्करे ॥ तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न
 नक्तं भोजनमिति स्कांदाच्च ॥ यस्यादीनामपि सायाह्नेन क्तं ॥ नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः ॥ यतिश्च विधवा
 वैचक्यो ज्ञातसदिवाकरमिति तत्रैव स्मृत्यंतरात् ॥ इदमपुत्रविधुरोपलक्षणम् ॥ पुत्रवत्कुरात्रावेव ॥ अनाश्रमोऽप्याश्र
 मी स्यादपत्नीकोपि पुत्रवान् इति संग्रहोक्तेः ॥ सौरनक्तं तु दिवैव ॥ त्रिमुहूर्तस्य शौचाह्निनिशि वेतावतीति धिः ॥ तस्यां सौरं
 भवेन्नक्तं महमन्येव तु भोजनमिति सुमंतूक्तेः ॥ अन्यनक्तं तु संक्रांता दशपिरात्रावेव ॥ निषेधस्य रागप्राप्तभोजनगोचरत्वे
 न वैधावाधकत्वात् ॥ दिनद्वयव्याप्तौ परा ॥ उभयोर्यदिवातिथ्योः प्रदोषव्यापिनीति धिः ॥ तत्रोत्तरत्रयनक्तं स्यादुभयत्रापि
 सायत इति कालादर्शजावालिवचनात् ॥ अन्यपदेषु एकभक्तवन्निर्णयः ॥ अत्र विशेषो मदनरत्ने गारुडे ॥ हविष्यभो
 जनं स्नानं सत्यमाहारलाघवं ॥ अग्निकार्यमधः शय्यां नक्तं भोजी घडाचरेत् ॥ अग्निकार्यं व्याहृति होमः ॥ ॥ इति नक्तं ॥
 अथाविते तु विशेषवचनाभावात्पदे उपवासप्राप्ते दुपवासवन्निर्णयः ॥ ॥ अथ नरुत्रव्रतकालः ॥ विष्णुधर्मे ॥ उ
 पाधितयं नरुत्रं यस्मिन्नस्तमियाद्विः ॥ सज्जते यत्र वातारानि शीथे शशिना सहेति ॥ माधवीये स्कांदे ॥ तत्रैवोपवसे
 दहेयनिशीथादधो भवेत् ॥ उपवासे यदहं स्यात्तद्धिनं क्लृप्तं भक्तयोः ॥ ॥ अथ व्रतपरिभाषा ॥ तत्राधिकारिणो मद

मरत्नेभविष्ये ॥ अनन्ययत्नयेविषास्तेषांश्रेयोविधीयते ॥ व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृप ॥ अनन्यग्रहणमुप
 वासविषयम् ॥ अतएवदेवतः ॥ अहितामिरनङ्गंश्चब्रह्मचारिव्रतेत्रयः ॥ अन्नंतएवसिध्यंतिनेषांसिद्धिरनन्त
 तां ॥ एकादशपादौतुवचनाइवतीतिवक्ष्यामः ॥ भूइस्याप्यधिकारः ॥ भूइवर्णश्चतुर्थोपिवर्णत्वा-धर्ममर्हति ॥ वे
 दमंत्रस्वधास्वाहावधद्वारादिभिर्विनेतिव्यासोक्तेः ॥ एवंस्त्रीणामपि ॥ यत्तुकांदे ॥ नास्तिस्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं
 नाप्यपोषणम् ॥ भर्तृशुश्रुषयेवैतालोकानिष्कान् व्रजंति हि ॥ यदेवेभ्यो यच्चपित्रा केदिभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं स
 क्रियां व ॥ तस्य स्वर्गं भवेत्तस्यायत्करोत्योर्द्धदेहिकमिति ॥ और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं ॥ तद्भूतननुज्ञाविषयं ॥ भार्या
 पतुर्मतेनैव व्रतादीनां चरेत्संदेहिकात्पायनोक्तेः ॥ अत्रविशेषोद्हरिवंशे ॥ स्नात्वास्त्रीपातरुत्थायपतिं विज्ञापयेत्सती ॥
 तथा ॥ गृहीत्वोदुंबरं पात्रं सकुशं सा हृतं तथा ॥ गोभ्रं गं दक्षिणं सिंघं प्रगृहीयाच्चतज्जलम् ॥ औदुंबरं ताश्चमयं ॥
 ततो भर्तुः सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ॥ आत्मनश्चाभिषेक्तव्यं ततः शिरसितज्जलम् ॥ उपवासेषु कर्त्तव्यमेत
 द्दिव्रतकेषु वेति ॥ सर्वव्रतेषु संकल्पविधिश्च भारते ॥ गृहीत्वोदुंबरं पात्रं वारिष्णं सुदक्ष्णम् ॥ उपवासं तु गृहीया
 द्वा संकल्पयेदुधः ॥ ॥ अथ व्रतारंभकालो रत्नमालायाश्च ॥ सोमसौम्यगुरुशुक्रवासराः सर्वकर्मसु भवन्ति
 सि ॥ ॥ भातुभोमशनिवासरेष्वथ प्राक्क्रमेव खलुकर्मसिध्यति ॥ तथा ॥ विरूढसंज्ञा इह्येव योगास्तेषां मनिष्ठः

श्रुतो

नि. सिं.

२१

खलुपादः ॥ सवैरुतिस्तु अतिपातनामा सर्वोपरिष्ठः परिघः पचाईम् ॥ तिरुस्तु योगे प्रथमे सवज्जे व्याघातसंज्ञेन
वपं वभूले ॥ गंडेति गंडे वधे देवनायः अभेष्टु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥ तथा संग्रहे । कृष्णे निदिशयो रूधं सप्तमी भूतयोरधः ॥
अक्ले देवेशयो रूधं भद्रा प्राग्वसु धर्मयोः ॥ श्रीपतिः ॥ न सिद्धिमायाति कृतं च विष्ट्या विष्टारिघातादिक मत्र सिद्धम् ॥ अ
वहारसमुच्चये ॥ दशम्या मध्यम्या प्रथमघटिका पंचकपरं हरिः शुः सप्तम्या द्विदशघटिका तैत्रिघटिकम् ॥ तृतीया राका तं
यां खयमघटिकाभ्यः परभवं अभविष्टेः ॥ अष्टशिवतिथिचतुर्थोस्तु विरमे । तत्रैव । सर्पिणी तु सिते पक्षे कृष्णे चैव तु
दृष्टिकी ॥ सर्पिण्यस्तु सुखं त्याज्यं वृष्टिकयाः ॥ अष्टमे वच ॥ मा वचीये । विष्टिर्यदा हनिति धेरपरार्द्धजाता पूर्वा पूर्वा
तिथितदा भुभरावपुष्टे ॥ ब्रह्मयामले ॥ दिनभद्राय दारात्रौ रात्रिभद्राय दारिवा । नत्पाज्या अभकार्येषु प्रादुरैव पुरातनाः ॥
श्रीपतिः ॥ षट्पौष्मतो द्वादशशंकरा च पौरंदरा दानिनवक्रमेण । पूर्वार्द्धमभ्या परभागं पुंजि विरंतन ज्योतिषिकैः स्मृता
नि ॥ व्रतारं भवे विशोषो मदनरत्ने सत्यव्रते नोक्तः ॥ उदयस्थितिथिर्गोहिनभवे दिनमध्यभाक् ॥ सारखंडानव्रतानां स्यादारंभश्च
समापनमिति ॥ देवलः ॥ अभुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा च म्यसमाहितः ॥ सूर्याय देवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमावरेत् ॥ रुमास
तं द्यादानं सो वमिं द्रियनिग्रहः ॥ देवहजादिहवनं संतोषस्तेयवर्जनं ॥ सर्वव्रतेष्वयं धर्मः सामान्ये दशधा स्मृतः ॥ अग्निहोमः
स्तु देवतः व्याहृतिहोमो वा शतिवर्धमानः । पृथ्वी चंद्रोदये अग्निपुराणे । स्नात्वा व्रतवता सर्वव्रतेषु व्रतमूर्तयः ॥ पूज्याः सु

रामः
२१

नर्णमय्याद्याः शक्र्यावेभूमिशायिना ॥ जपो होमश्च सामान्यं वृतांते दानमेव च ॥ चतुर्विंशद्वादशं वा पंच वा त्रयस्व वा ॥ वि
धाः पूज्या यथा शक्ति तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥ अत्र विप्रा शीते पुल्लिंगनिर्देशात्पुमांसे स्वभोज्याः ॥ नतु स्त्रियः ॥ एवं सह
सभोजनादावपि ॥ विरूपैकशेषस्य प्रमाणांतरं विना ॥ उक्तत्वात् ॥ अतएव द्योर्ध्वजमानयोः प्रतिपदं कुर्याद्दृष्ट्यो
यजमानेभ्यस्त्यादौ विरूपैकशेषात् ॥ योगात्पत्यभिप्रायं हित्व बहुत्वं गानसंभवतीत्युक्तमाचार्यैः ॥ पार्थसा
रथिना च ॥ एतेनैकब्राह्मणस्या दत्ताभोजनं परास्तं ॥ बहुत्वस्यैकपदश्रुत्या ब्राह्मणचित्तत्वेन भोजनात्पत्याभावादित्य
न्यत्र विस्तारः ॥ अतमूर्त्तयो अतदेवता प्रतिमाः ॥ प्रतिमा स्वरूपं च मदनरत्ने भविष्ये ॥ अनुक्ते इव्यतत्संख्या देवता प्रतिमा
रूप ॥ सौवर्णी राजती तात्री रुद्र्या मान्त्रिकी तथा ॥ चित्रजा पिष्टलेखोत्थानि जविज्ञानुरूपतः ॥ ग्रामाघातप्लयार्थं तं क
र्त्तव्या शाक्यवर्जितैः ॥ तत्रैव ब्राह्मे ॥ आज्यं इव्यमना देवो जुहोती पुविधीयते ॥ मंत्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥
अतो द्यापनानुक्तोत्पृथ्वी चंद्रोदयेनं दिप्रशरो ॥ कुर्यादुद्यापनं तस्य समाप्तौ यदुदीरितं ॥ उद्यापनं विना यत्रुत द्रुतं निष्क
लं भवेत् ॥ यदि चोद्यापनं नोक्तं वृत्तानुगुणतश्चरेत् ॥ विज्ञातु सारतो दद्यादन्तर्कोद्यापने वृते ॥ गांश्चैव कांचनं दद्याद्
तस्य परिहर्त्तये ॥ अत्राक्तो नुनारक्षये ॥ सर्वेषामप्यलाभे तु यथोक्तं करणं विना ॥ विप्रवाक्यं स्पृते अर्च्यं अतस्य परिह

वि. वि.

त्रये ॥ दृष्टाविप्रवयो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभं ॥ अदत्त्वा दक्षिण पापः स याति नरकं क्रवम् ॥ भारते ॥ वेदोपनिष
देवैव सर्वकर्म सुदक्षिण ॥ सर्वत्र तु मयो दिष्टा भूमिर्गोवोथकां वनं ॥ वैजपापः ॥ शिवनेत्रोऽव्ययस्मा इजतं पितृ
वल्लभम् ॥ अमंगलं तद्यत्नेन देवकार्येषु वर्जयेत् ॥ टोडरानं दे देवीपुराणे ॥ अनेवतीर्थे ध्यायने श्री देवि विविशेषतः ॥
परात्र भोजना देवीयस्या तंतस्य तत्फलम् ॥ पृथ्वीवंशे द्ये अग्निपुराणे ॥ नित्यस्नायी मिताहारो गुरुदेव दिजार्च
कः ॥ क्षारं क्षीरं चल वणं मधुमांसा निवर्जयेत् ॥ क्षारस्तत्रैवोक्ताः ॥ तिलमुद्रां दत्ते सिंघसस्ये गोधूमको इवै ॥ धा
न्यकंदे धधान्यं वशमी धान्यं तथैवम् ॥ खिन्नधान्यं तथा पण्यमूलं क्षारगणः स्मृतः ॥ गोधूमानां तु तत्रैव प्रतिप्र
सवः ॥ श्रीहिषट्टीकमुद्राश्च कलायः सतिलं पयः ॥ श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधूमाद्या अतेहिताः ॥ कूष्मांडालावु
वार्त्ताकपालं कीज्योत्तिका त्वजेत् ॥ चतुर्भैरवं सक्तुकणाः शाकंदधि घृतं मधु ॥ श्यामाकाः शाली ॥ नीवारायावकं
रक्तं तुलं ॥ हविष्यं व्रतनक्ता दावग्निकार्ये दिदेहि तं ॥ मधुमांसं विहायान्य द्रुते वाहितमीरितमिति ॥ शमी धान्यमा
दादि ॥ पालंकी मध्यदेशे पोरे इति प्रसिद्धा ॥ ज्योत्तिका कोशातकी ॥ मिताक्षरायां गौतमः ॥ चतुर्भैरवं सक्तुकणायाव
कशाकपयोदधि ॥ घृतमूलफलौदकानि हवीष्यु तरोत्तरप्रशस्तानि ॥ पयोदधि घृतं वगव्यमिति ॥ अन्ये च विशेषाः

रामः

१२

एकादशीचातुर्मास्यादिप्रकरणे ॥ गृहीतव्रतत्वागेतुमदनरत्नेकागलेयः ॥ सर्वव्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत्काममेहि
 तः ॥ जीवन्भवति वांशलो मृतः श्वाचाभिजायते ॥ तत्र प्रायश्चित्तमुक्तं पृथ्वी वंशे द्येः प्रणिगस्तु पुराणयोः ॥ क्रोधात्प्र
 नाशमोहाद्वा व्रतभंगो भवेद्यदि ॥ दिनत्रयं न भुंजीत मुंडनं शिरसोऽथवेति ॥ प्रायश्चित्तं प्राणादति क्रांतव्रतानुष्ठा
 नेनास्तीति गम्यते ॥ एतच्च शक्तिविषयम् ॥ अशक्तौ कालहेमाद्रौ पुराणा नरे ॥ उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् ॥
 तावद्वनादिवाद्याभुक्तश्चेद्दिगुणं तथा ॥ भुक्तः कृतभोजनः ॥ बालाणामभोजनं विनेति शेषः ॥ स इह संमितां देवीं जपेद्वा प्रा
 णसंश्रमान् ॥ कुर्याद्वा दशसंख्याकान् यथाशक्त्वा तुरेन रश्ति ॥ तथाऽपरार्कं देवतः ॥ ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमा
 मिषवर्जनं ॥ अनेकेष्वेतानि त्वचारिवारिष्णनीतिनिश्चयः ॥ मास्ये ॥ तस्मात्कृतोपवासेन स्नानमभ्यंगपूर्वकम् ॥ वर्जनीयं
 प्रयत्नेन रूपं घृतं तैलं नृप ॥ अन्ये च नियमास्तत्र तत्रान्वेषणीयाः ॥ ॥ प्रथमं व्रतेषु विशेषः उच्यते ॥ ॥ तत्र हेमाद्रौ
 व्रतकारेण गुरुदे ॥ गंधालंकारतां बूल पुष्पमालानुलेपनं ॥ उपवासेन दुष्यति दंतधावनमंजनमिति ॥ इदं च सभर्तृको
 पवासविषयम् ॥ अंजनं च सतां हले कुंकुमं रक्तवाससी ॥ धारयेत्सायवासापि श्रवैधम्यकरंगतः ॥ विधवायतिमार्गेण
 कुमारी वाप दृष्टयेति तत्रैव भविष्योक्तः ॥ तथा विष्णुधर्मे ॥ सर्वेषु तपवासेषु प्रमाद्याधुवासिनी ॥ धारयेद्भक्तवत्त्रा
 णिकुभौ न सितामिव ॥ विधवा भुक्तवसनमेकमेव हि धारयेत् ॥ मनु र्षि ॥ पुष्पालंकारवस्त्राणि गंधधूपाभुलेप

व्रतघ्नं जन्तुं
 नृप

वि.सिं.

१३

नमः। उपवासो न दुष्पत्तिरुत्तमावनमंजनम् ॥ मदनरत्ने व्यासः ॥ दंतधावनपुष्पादिभूतेष्वस्यानदुष्पतीति ॥ यद्यपीदं
संवापवासविषयं प्रतीयते तथापि शिक्षाचारात्सौभाग्याद्यर्थं क्रियमाणेन वरात्रिरात्राद्युपवासविषयमेव ॥ नत्वे
कादृश्यादिविषयं ॥ असकृज्जलपानाच्च सकृत्तांबूलचर्वणम् ॥ उपवासः प्रनश्येत्तद्विवाद्यापात्रमेथुनादित्यप
राकैर्देवलेनतन्निषेधात् ॥ न चास्य उविषयत्वेन सावकाशत्वात्स्त्रीणां तांबूलदिष्टाप्रोतीति वाच्यम् ॥ तांबूलदिष्टा
पकस्यैव कादृशीतरविषयत्वेन वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ॥ यत्तु हरिवंशे ॥ अंजनं रोचनं चैव गंधान्ममनसस्तथा ॥
धने चैवोपवासे च नित्यं मेव विवर्जयेत् ॥ शिरसोभ्यंजनं सौम्यं नैव मेतत्प्रशस्यते ॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थि
तिः स्मृतेति ॥ तत्रैवोक्तं ७ एष कव्रतविषयं न तु सर्वत्र ॥ सर्वोक्तविरोध इति मदनरत्ने उक्तं ॥ तत्रैव ॥ अशुप्रतापो रो
षश्च कलहस्य कृतिस्तथा ॥ उपवासाद्भुताह्वापिसद्यो भ्रंशयति स्त्रियं ॥ स्त्रियमित्युपलक्ष्यम् ॥ मदनरत्ने शिव
धर्मे ॥ दानं व्रतानि नियमाश्चानंध्यानं हुतं जपः ॥ यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधितस्य हृथा भवेत् ॥ ॥ अथ स्तुतकादौ नि
र्णयः ॥ तत्र शावस्त्याशौचयोः सर्वस्मार्तकर्मनिवृत्तिः निबन्धेषु स्थैव ॥ गौडास्मृताशौचादावपितामाहुः ॥
जान्ध्वं कृतं ज्ञाते नित्यं कर्म न चाचरेत् ॥ नैमित्तिकं च तदधः ॥ अवज्ञा न चाचरेत् ॥ लोहीतके सनुत्पन्ने न च कर्मणि

अहितके स्थिरे

राम

१३

कांत

मेधुने॥ धूमोदुरेतथावांतोनित्यकौणिसंत्यजेत्॥ इत्येभुक्तेत्वजीर्णैवनेवभुंक्तापिकिंचन॥ कर्मकुर्यान्नरोनित्यंस्तके
 एतकेतयेतिकालिकापुराणत॥ वस्तुतस्तुपूर्वंदेवीहजोपक्रमाज्ञमात्रविधयत्वमस्येतिभुक्तंप्रतीमः॥ तथाहेमा
 द्रुपात्रे॥ गर्भिणीस्तिकादिश्चकुमारीवाधरोगिणी॥ यदाः भुङ्कतदस्येनकारयेत्प्रयतः स्वयमिति॥ अंसोप्येषविधिः॥
 लिंगस्याविवर्जितत्वात्॥ तेनयस्मिन्वृतेयत्सजाद्युक्तंतदस्येनकारयेत्॥ शरीरनियमान्स्वयंकुर्यादितिहेमाद्रिर्वाच
 ख्यो॥ माधवीयेकौर्मै॥ कास्यापवासप्रक्रान्तेत्वंतरामृतस्तके॥ तत्रकास्यव्रतंकुर्यादानार्चनविवर्जितमिति॥ नवरा
 त्रेतुतत्रैवविशेषंवरुणः॥ एवंरजस्वलापि॥ यत्तुसप्तव्रतः॥ प्रारब्धदीर्घतपसोऽनारीणांयइजोभवेत्॥ नतत्रापिब्र
 तस्यस्यादुपरोधः कदाचनेतितत्प्रतिनिधिकारयेदित्येतत्परं॥ तदुक्तंमदनरत्नेमास्ये॥ अंतरातुरजोयोगेहजामेमे
 नकारयेदिति॥ प्रतिनिधयश्चनिर्णयाभूतेपैठीनसिः॥ भार्यापत्तुर्व्रतंकुर्याद्धार्यायाश्चपतिर्व्रतं॥ असामर्थेपरस्ता
 भ्यांयुतभंगोनजायते॥ स्तुतंदेपि॥ पञ्चवाविनयोयेतंभगिनीभ्रातरंतथा॥ एषामभावएवान्यंवाह्मणंवानियो
 जयेत्॥ कात्यायनः॥ पितृमातृभ्रातृपतिर्गर्वर्थेचविशेषतः॥ उपवासंप्रकुर्वाणः॥ अष्टंशतगुणंलभेत्॥ मद
 नरत्नेप्रभासखंडे॥ भर्तापुत्रः परोधाश्चभ्रातापत्नीसखापि॥ यात्रायोर्धर्मकार्येषुजायतेप्रतिहस्तकाः॥ ए
 भिः कृतंमहादेविस्वयमेवकृतंभवेत्॥ इदं सर्ववर्णसाधारणमविशेषात्॥ यत्तुकश्चिन्महोरुश्राह॥ भद्रस्य

लि. १५. १

१४

स्य

ब्राह्मणादिरेव प्रतिनिधिर्युक्तो न भूदः ॥ जपस्तपस्तीर्थसेवाप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् ॥ विधेः संपादितं यस्य संपन्नं तस्य त
त्कर्ममिति मरीविद्वन्नादिति ॥ तत्रु ॥ प्रव्रज्यादीनां भूदेः शंभवादिशये प्रायदर्शनमिति न्यायेनास्य ब्राह्मणादिगो
वरत्वात् ॥ ब्राह्मणो हीनवर्णस्य यः कुर्यात्कर्म किंचन ॥ स तां जातिमवाप्नोति ॥ हलोके परत्र चेति काले हेमाद्रौ मरीविनि
षेधाच्च ॥ वस्तुतस्तु संपूर्णं तावाचनमात्रमत्रोच्यते इति प्रतिनिधेः कावार्त्तत्पलम् ॥ प्रव्रविशेषमाह त्रिकांडमंडनः ॥
काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमिषिके च सः ॥ काम्येषु पक्रमादूर्ध्वं केचित्प्रतिनिधिं विदुः ॥ न स्यात्प्रतिनिधिर्मंत्रस्वामि
देवान्निकर्मसु ॥ सदेशकालयोर्नास्ति नारणोरग्निरेव सा ॥ नापि प्रतिनिधातव्यं निधिं च यस्तु कुत्रचित् ॥ हिरण्यकेशिस्त
त्रेपि ॥ न स्वामित्वे भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्मणः शक्यस्य च प्रतिनिधिर्विद्योते इति ॥ अथ व्र
तादिसन्निपाते निर्णयः ॥ तत्रतिथिद्वयसन्निपाते तत्रोक्तं दानहोमादि क्रमेणानुष्ठेयम् ॥ अविरोधात् ॥ इदं सर्वं खे
चव ॥ एकमध्येऽनाकामकर्मरंभस्तु न भवत्येव गुलफलादृते ॥ यस्य यज्ञे प्रतेतरायज्ञस्तथायते तं यज्ञं निज्जतीर्तृत्वा
तीतिराणवधत्तुते ॥ यज्ञः श्रुतादिकर्ममात्रं अनंगो न व्यवधानदोषस्य सर्वत्र साम्यात् ॥ शिष्टास्तु माघकार्तिकस्नाना
दिमध्ये लक्ष्मणमुलाभारतश्रवणाद्याचरंति ॥ तन्नित्यमध्ये तु ॥ काम्यमध्ये तु विंशत्यं ॥ यत्र तु न कौकभक्तादौ विरोधस्तत्र

रामः
४

प्राथम्यादेकभक्तं कार्यम् ॥ नक्तं तु परे तु सन्निधौ गौणकाले कार्यम् ॥ समकालीनविरुद्धव्रतौ द्वैतकं स्वयं कृतान्य द्वार्यादिना
कारयेदिति माधवः ॥ यत्र तु शिवरात्रौ तिथिमध्ये पारणायाहिभोजनं प्राप्तं । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्तावपर्वणि । एकादशा
महोरात्रं भुक्तावांश्चायणं वरेत् । इति तन्निषेधाच्च । तत्र पारणायावेधत्वात्त्वादिवैवभोजनं । निषेधस्तु रागप्राप्तभोज
नविषयः । एवमष्टम्यादिनक्तव्रते संक्रांतादौ रवौ संकष्टवतुर्थं च रात्रौ भोजनं । यत्र त्वष्टम्यादौ दिवाभुक्तिनिषेधः संक्र
मेवरात्राविति निषेधक्यंतत्रोपवाससंबन्धः ॥ यद्यपि पुत्रिण उपवासोऽपि निषिद्धः । तथापि उपवासनिषेधे तु भद्रं
किं वित्प्रकल्पयेदिति वचनात्किंचिद्भूयित्वोपवासः कार्यः ॥ वांश्चायणमध्ये एकादशादौ भोजनं कार्यमेव । वांश्चायणस्य
काम्यत्वेन नित्यवाधकत्वात् । अवाधेन गमसंभवाच्च । एकादश्यामेकादशोपवासादि पारणायां जलपारणं कृतोपवसे
त् ॥ आपो वा असितमनश्चितं वेति श्रुतेः ॥ एवं द्वादश्यामासोपवासश्चाक्षप्रदोषादिषु ज्ञेयम् ॥ एवं काम्यनैमित्तिकनित्यत्वा
दि कृतं बलावलेख्यमुत्पत्तिदिक् ॥ ॥ इति निर्णयसिंधौ परिभाषा समाप्ता ॥ ॥ अथ प्रतिपदादि निर्णयः ॥ ॥ अक्षप्र
तिपदपराह्ण व्यापित्वे हर्वा आह्या । शुभवाक्यात् ॥ प्रतिपत्संमुखीकार्याभावे द्वापराह्णिकीति त्वांदोक्तेः ॥ अक्षास्या
प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सापराह्णे भवेदिति दीपिकोक्तेश्च ॥ अपराह्णश्च पंचमाभक्ते दिनेवतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्वा

वि.सिं. १

२५

पिनी आह्या । तदभावे तु साया ह्रव्या पिनी परिगृह्यतामिति माधवोक्तेः ॥ कृष्णा तु परा । कृष्णा तु त्रयो लिखेति दीपिकोक्तेः ॥ कृष्णा
पि हर्वैवेत्यनंतमहाः ॥ सर्वतिथिषु वर्ज्याः ॥ कृष्णां तु हृत्ती फलानिलवर्णं वर्ज्यं तिलासुतथातेनं
वामलकं दिवं प्रवसता शीर्षं कपालां व्रजे ॥ निष्पावांश्च मस्तरिकां च फलमथो वृताकसंस्तं मधु धूतं स्त्री गमनं क्रमात्प्रतिपदा
दिष्वेवमाषोडशः ॥ शीर्षं नास्ति केरं । कपालं श्रलायुः । अं व्रं पटोत्तं ॥ भूपालः ॥ कृष्णां तु हृत्ती क्षारं मूलकं पनसं फलं । धात्री शि
रं कपालां व्रं नखवर्म तिला निव ॥ कुरक मांग नासे वां प्रतिपत्प्रभृतित्यजेत् ॥ द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा अक्षौत्तरेति हेमाद्रिः ॥ कृष्णा
द्वितीयादिमा । पूर्वा ह्येयदिसा सिता तु परतः सर्वेति दीपिकोक्तेः ॥ माधवमंतमदमते तु सर्वापि द्वितीया परा ॥ तथा च माधवः ॥
हर्वैद्युरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततो न्यथेति ॥ तृतीया तु सर्वमते रंभाव्यतिरिक्ता परै
व ॥ तेन युग्मवाक्यं रंभाव्यति विषयम् ॥ रंभाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीया द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु गण युक्ता प्रशस्यत इ
ति ब्रह्मवैवर्तात् ॥ गौरी व्रतेषु विशेषमाह माधवः ॥ मुहूर्तमात्रसत्ये पिदिने गौरी व्रतं परे । अद्धाधिकायामप्येवं गण योगप्र
शंसनादिति ॥ चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेश व्रतातिरिक्ता परैव । युग्मवाक्यात् । एकादशी तथा षष्ठी प्रमास्या चतुर्थिका । उपो
ष्या परसंयुक्ताः पराः हर्वैद्युसंयुता इति माधवीये हृदसि ह्योक्तेः ॥ नागचतुर्थी तु मध्याह्न्या पिनी पंचमी पुता च ग्राह्येति

रामः

१५

निर्णयामृतेमाधवीयेवोक्तं ॥ शुभममध्यादिनेयत्रतत्रोपोष्यफणीश्वरान् ॥ क्षीरेणाप्याज्यपंचम्याहजयेत्प्रयतो नरः ॥ पापानि
 तस्य नश्यन्ति न तं हि संति पन्नगाः ॥ इति माधवीये देवलोक्तेः ॥ शुभमवतुर्थी पूर्वतु मध्याह्न्याह्नौ पूर्वा अन्यथेष्टेषु परैव ॥ पंच
 म्याह्नौ ज्ञोक्तेः ॥ गणेशव्रते तु तृतीया युतैव ॥ वतुर्थी तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ॥ कर्तव्या व्रतिभिर्वत्सगणनाथमुतोषिणीति
 हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तम् ॥ माधवीये तु गणेशव्रते मध्याह्न्यापिनी मुख्या ॥ वतुर्थी गणनाथस्य मातृविष्णुप्रशस्यते ॥ मध्याह्न्या
 प्यपिनी च तस्यात्परतश्चेत्परे हनीति दृष्टस्यति वचनात् ॥ प्रातः अर्कतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तत्फलं भिधानाच्च ॥
 तेन परदिने सत्वे परा ॥ अन्यथा पूर्वतुक्तं ॥ वस्तुतस्तु यत्र भाद्रपदचतुर्थी दौ गणेशव्रतविशेषमध्याह्न्यपूजा क्तानां द्विष
 याण्येवं प्रागुक्तवचनानि न तु सार्वत्रिकाणि ॥ संकष्टचतुर्थी दौ बहूनां कर्मकालानां बाधापत्तेः ॥ तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्व
 वेति सिद्धम् ॥ संकष्टचतुर्थी तु वंद्येय्यापिनी आह्वादिन द्ये तत्वे मातृयोगस्य सत्वात् पूर्ववेति केचित् ॥ अन्ये तु दिने अह
 र्त्तत्रयादि हूपस्य तृतीया योगस्याभावात् परदिने माधवोक्तमध्याह्न्याह्न्यापि सत्वात् संपूर्णत्वाद्द्विपरैव च हते ॥ दिनद्वये तदभा
 वे तु परैव ॥ पंचमी माधवमते सर्वापि पूर्वा ॥ वतुर्थी संयुता कार्या पंचमी परयानतु ॥ देवे कर्मणि पित्रे च अर्कपदे तथा सिते शिवा
 रितोक्तेः ॥ हेमाद्रिमते तु कृष्णा सर्वासिता परा ॥ कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्यात्पंचमीति द्विपिकोक्तेः ॥ वस्तुतस्तु हरितोक्ति
 रूपतासविषया ॥ प्रतिपत्पंचमी चैव सावित्री भूतपूरीमा ॥ नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुता इति ब्रह्मवैवर्तम् ॥ यत्तु पं

चमीतुप्रकर्तव्या घष्यायुक्ता नारदेत्यापस्तवीयंत नागप्रजाविषयमित्यनेत भट्टनिर्णयाम् तादयः ॥ चमत्कारविंताम-
 लोत्वापंचमीनागप्रजायां कार्या घष्यसमन्विता । तस्यांतुनुषितानागा इतरा सवर्तुर्थे केति ॥ तेन नागप्रजादौ परैरेवाय-
 तुमदनरत्नदिवोदासीययोः ॥ आवणोपंचमी अक्लासंघोक्तानागपंचमी ॥ तांपरित्यज्य पंचम्यश्चतुर्थी सहिता हिता इ-
 तिसंश्लोकेः ॥ गणेशस्कंदयोगाभ्यां क्रमा न्नागः अभा शुभः ॥ मित्र मित्रे तयोः पत्रे नागाणामाखुवा हिता विविध-
 द्विशम्भताञ्च ॥ आवणपंचम्यतिरिक्ताया नागपंचम्याश्चतुर्थी युक्तत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयं ॥ पत्रे वाहने । घष्य-
 सर्वमतेस्कंदव्रतातिरिक्तापरैरेव । शुग्मवाक्यात् । नागविद्वानकर्तव्या घष्यी वैव कदाचनेति स्कांदाच्च । निर्णयाम्
 ते ॥ घष्यी वसप्रमी वैववारश्चेदं अमालिनः ॥ योगो यं पद्मको नाम सूर्यकोटिग्रहैः समः ॥ स प्रमी सर्वैव । शुग्मवा-
 क्यात् ॥ घष्यायुता स प्रमी चकर्तव्या तात सर्वदेति स्कांदाच्च ॥ अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा हर्वा सिता परा । व्रतमात्रेः
 हमी कृष्णा हर्व अक्ला हमी परेति माधवोक्तेः ॥ परशुक अक्ला हमी हर्व युक्तेति दीपिकोक्तेश्च ॥ शिवशक्त्युत्सवे
 तु कृष्णा पुत्र ॥ पररुद्धये पुत्रैरेव शिवशक्तिमहोत्सव इति माधवोक्तेः ॥ दिवोदासीये भविष्ये ॥ यदा यदा सिता घ-
 ष्या बुधवारो भवेत्कविोत् ॥ तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशनेन्यप ॥ संध्याकाले तथा वैत्रे प्रसुप्ते च जनार्दने ॥
 उवाहमी नकर्तव्या इति उरणं पुरा कृतम् ॥ नवमी तु सर्वमते हर्व । शुग्मवाक्यात् न कुर्या नवमी तात दशम्या तु क-

दावनेति स्कांदाद्य ॥ दशमीतु पूर्वोपराचेति हेमादि ॥ कृष्णापूर्वोत्तराशुक्ला दशम्येवं व्यवस्थितेति माधवः ॥ वसन्ततत्त सखा
नवमी युतेव ग्राह्या ॥ दशमीतु प्रकर्तव्या स दुर्गा द्विजसत्तमेत्यापस्तोत्रोक्तेः ॥ यत्तु संहरणी दशमी कार्यो पूर्वया परया
थवेत्तं शिरसोक्तं तत्र नवमी युक्ता लाभे श्रौदयी की प्राह्ये तेवनेयं ॥ अथैकादशी तत्रैकादश्या भुपवासो देवा नि
षेधपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च । तत्राद्यः नशंखेनपि वेत्तोयं नखादेत्कूर्मसूक्तो । एकादश्यां न भुंजीत पश्यो
रुभयो रपीति ॥ नचात्र पर्युदासेन व्रतविधिः तद्धेतुव्रतादिशब्दाभावात् ॥ व्रतरूपस्तु ब्रह्मवैवर्ते ॥ प्राप्ते हरिदिने श
य्यश्चिदायनियमं निशि । दशम्या भुपवासस्य प्रकुर्या देहव व्रतमिति ॥ इदं च शिवभक्तादिभिरीषिकार्यं ॥ वैष्ण
वो वाथ शैवो वा कुर्यादेकादशी व्रतमिति शिवधर्मोक्तेः ॥ वैष्णवो वाथ शैवो वा सौरोप्येतत्समाचरेत् इति सौरपुरा
णाच्च ॥ सोऽपि देवा ॥ नित्यः काम्यश्च । उपोष्येकादशी नित्यं पश्यो रुभयो रपीति गारुडोक्तेः ॥ पश्यो रप्येव कर्तव्यमे
कादश्या भुपोषणमिति नारदोक्तेश्च नित्यता ॥ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं त्रियं संततिमात्मनः । एकादश्यां न भुंजीत पश्य
यो रुभयो रपीति कौर्मादिषु फलश्रुतेश्च काम्यता ॥ उभयैकादशी व्रतं वगृह्यति रिक्तानामेव नित्यं ॥ गृहस्थस्य तु
शुक्लायामेव व्रतं नित्यं न कृत्वा याम् ॥ एकादश्यां न भुंजीत पश्यो रुभयो रपि ॥ वनस्थयति धर्मोयं शुक्लामेव सदा

६३. सं.

७

गृहीतिरेवलोके ॥ न वनेन निषेधपालनेनैव वनस्थयतिविषये उपसंहारो न तु व्रतमिति वाच्यम् । अस्य पञ्चदशसेन व्रत
विविधत्वात् । अन्यथा पूर्वोक्तानि पुराणवने निषेधपालनेन गृहस्थस्याधिकारोक्त्या विरोधः स्यात् । अत्रास्य धर्म
लाभावाच्च । तस्मादेनेन सर्वेषामेकादशीव्रतविधायिनां सामान्यवाक्यानां वनस्थयतिविषये उपसंहारो न गृहस्थ
स्य कृत्वा यां नित्यव्रतप्राप्तिः ॥ कथं तर्हि संक्रांत्या उपवासं च कृत्वा कादशीवासरे ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुनश्चान्
गृहीतिनारदो दिवसेषु कृत्वा निषेधः । आश्वभावादिति चेत् । अयताम् । शयनीबोधनीमध्ये या कृत्वा कादशी भवे
त् ॥ सेवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृत्वा कदाचनेति पात्रे गृहस्थस्य आषाढीकर्त्तिकीमध्यस्थाय कृत्वा विहिता
सा पुत्रवती निषिध्यते । अन्य कृत्वा यां तु न विधिः । सर्वविधीनां वनस्थयतीत्युपसंहारः ॥ न निषेधः ॥ आश्वभावात् ।
शयन्यादिवाक्यं त्वपुत्रगृहिगोवरमित्यनंतभट्टहेमाद्रादिग्रंथाः ॥ शिपिकापि ॥ असिता तु शयनीबोधांतरस्याप्यथो
न स्यात्सात्मजिनोपीति ॥ यदनरत्वे भविष्येति ॥ यथा अह्ना तथा कृत्वा कादशीमेकशयिष्या । अह्ना गृहस्थे कर्त्तव्या
भोगसंतानवर्द्धिनी । अमुं दुर्भिक्षं तथा कृत्वा न ते तेनोपदर्शितेति ॥ निषेधपालनेन काम्यव्रतं च सर्वकृत्वायां सर्वगृही
तां भवत्येव ॥ पुत्रवांश्च सभार्यश्च बंधुयुक्तः सत्यैव ॥ उभयोः पक्षयोः काम्यव्रतं कुर्यात्पुनश्च व्रतमिति नारदोक्तेः ॥

रामः

७

प्राच्यास्त। वैष्णवगृहस्थानां कृष्णापि नित्या। नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नैरैर्विष्णुपरायणैः परैरुपहृत्य कर्त्तव्यमेक। त्रयास्तपोवरं। स उत्र च सभा
यश्च सज्जनो भक्तिसंयुतः। एका दृष्ट्या मुपवसेत्परुषो ह भूयो रपीति नारदोक्तेरित्याहुः २

एतत्सर्वं कालादर्शोऽक्तम्॥ विधवाया वनस्थस्य पतेश्चैकादशी द्वये। उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रिणः॥
पुजेर्निषेः कृष्णायामसिद्धिरस्य ततोऽन्येति॥ उत्र शब्दश्चाप्यपमात्रवचनः॥ नारायण उवाच॥ अमां स एव मे पुत्रा जीये
रन्निमन्नापममात्रवावितोक्तेः॥ जनयद्दुःखपुत्राणीति लिङ्गात्। अमान्यजो जायते इति श्रुतेः॥ उपवासनिषेधे वि
शेषो वायवीये उक्तः॥ उपवासनिषेधे तु भूयः किं वित्प्रकल्पयेत्॥ न दुष्पत्युपवासेन उपवासफलं लभेत्॥ भूयः व
तत्रैवोक्तं॥ नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाक्षीरमथांबुवाजं। पत्यं वा गव्यं यदि वा पिवायुः। अशस्तमत्रोत्तरमु
त्तरं चेत्यलम्॥ अत्र दशमीवेषो द्वेधा। अरुणोदयवेधः सूर्योदयवेधश्चेति॥ आद्योगारुडे। दशमीशेषसंयु
क्तो यदि स्यादरुणोदयः॥ नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्धि नैकादशीव्रतमिति॥ अरुणोदयस्वरूपं च माधवीये स्कां दे॥ उ
दयात्प्राक् च तस्मिन् घटिका अरुणोदय इति हेमाद्रावर्षेयं॥ यत्रुब्रह्मवैवर्ते। चतस्रो घटिकां प्रातररुणोदय
निश्चयः। बहुष्यविभागोत्रवेधादीनां किलोदितः॥ अरुणोदयवेधः स्यात्साधंनु घटिकात्रयमिति॥ अतिवेधो
द्विघटिकः प्रभासं दर्शनाद्भवे॥ महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते कोऽन्यदृश्यते॥ गुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्यो बुधैरिति॥
तदेतदप्यवयवद्वारा रूणोदयवेधविशेषपरमेवेति माधवीये मदनरत्ने च॥ अंत्यस्तदयवेधः॥ तथा चैपि वेधा

नि.सिं. १

१८

ह्योऽष्टमाध्वीये ॥ स्तोत्रे ॥ उद्यात्प्राकत्रिघटिकायापिन्येकादशीयदा ॥ संदिग्धैकादशीनामवर्ज्यं धर्मकांक्षिभिः ॥ उद्या
त्प्राशुहूर्तनयपिन्येकादशीयदा ॥ संयुक्तैकादशीनामवर्ज्यं धर्मवृद्धये ॥ हेमाद्रौ रात्रेरयोऽष्टमभागोऽप्यरुणोदय
उक्तः ॥ निशः प्रांतोऽयामार्धदेववादित्रवाहने ॥ सारस्वतानध्ययने वारुणोदय उच्यते इति स्मृतेः ॥ अत्रैकादश्यां सर्व
पक्षाणां शुद्धं ह्येनक्रोडीकारस्त्रिशः प्राप्ते इति वचनाच्च रात्रिमानवरात्सार्धं त्रिदंडादयो नैकेरुणोदयाः ॥ तदा हेमा
द्रौ ॥ सार्धं घटिकात्रयोक्तिरह्यविंशतिघटीमानरात्रिविधया ॥ महत्तरात्तरात्रीरपेक्ष्य वतसो घटिका ३ लुक् मिति त्या
हुः ॥ तत्रा ॥ अरुणोदयशब्दस्यानेकार्थत्वापत्तेः ॥ नवशुद्धं ह्यमर्थः ॥ इदं ह्येकशुद्धोदिवेधानां तथाप्यनुपपत्तेः ॥
नहितेषां यामार्धत्वमरुणोदयत्वं वास्ति ॥ शुद्धं ह्यस्य यामार्धस्य वतसो घटिका ३ स्यनेनोपसंहाराच्च नतदर्थः ॥
नवसार्धं तु घटिकात्रयमित्यनेनापि तथापत्तिः ॥ शक्यातिनचतुर्दशवेधस्यैवोक्तेः ॥ चतुर्दशवेधघटी दशमीसत्वे हि वेधस्त
दर्थः ॥ द्विघटिकादौ तदयोगाच्च ॥ यत्तु मतं ॥ कियतारुणोदयवेधस्य पेक्षायां सार्धं घटिकात्रयनियमादरुणो
दयेर्धघटिकातो मूनदशमीसत्वेन दोष इति ॥ तत्तु च ॥ द्विदंडादावपि तथापत्तेः ॥ दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्याद
रुणोदयः ॥ नैवोपोष्य वेधवेन तदिनैकादशीव्रतमिति ॥ गारुडेभविष्ये च योगमात्रनिषेधात् ॥ नारदोपि ॥ ल
ववेधेपि विधेः न दशम्येकादशीत्येतर ॥ सुराया विंदुना स्पृष्टं गंगा भस्मनिर्मलं ॥ स्नात्वा ॥ कलाकाद्यादिगतेष्व

रामः

१८

दृश्यते दशमी विभो ॥ एकादश्यां न कर्त्तव्यं व्रतं राजन कदाचनेति ॥ माधवोप्याह । सोयं कलादिवे ॥ रूणोदयवेधे सूर्योद
यवेधेव समान इति ॥ निगमेपि । सर्व प्रकारे वेधो यमुपवासस्य ह्येक इति ॥ अतएव मार्चनेन रूणोदयाद्यदंडेल्य दश
मीस्य शेषं संयुक्ता ॥ कृतमघटीयोगे संदिधापुहूर्त्तव्याप्तौ संयुक्ताः । उदये संकीर्णं मुक्ता अरूणोदयवेलायां दश
मी यदि संगता । संयुक्ते कादशी तांतु मोहि मे दत्तवान् अधरिति गोभिलाद्युक्तेः । पूर्वोक्तगारुडादेश सामान्यतो वि
शेषश्च रूणोदयवेधे निषिद्धः ॥ यत्त्वच्छगर्भभागो रूणोदय इति हेमाद्रिणे क्तं । यच्च महत्तराग्रीरिति तत्परम
तत्त्वयमेव दूषितं ॥ अन्तेपुनः । विधत्तारतम्यं च दोषतारतम्यादुपपद्यत इति । दोषतारतम्यं च प्रायश्चित्ततारतम्या
दवगम्यते ॥ तत्रोक्तं हेमाद्रौ स्पष्टं तरे ॥ अज्ञानाद्यदिवा मोहा कुर्वन्नेकादशी नरः ॥ दशमी शेष संयुक्तां प्रायश्चित्तमि
दं चरेत् ॥ कृद्युपादनश्चीर्त्वा गां यदत्वात्सवत्सिकां । सुवर्णस्यार्धकं देयं तिलद्रोणसमन्वितम् ॥ विधानांतरं तत्रैव ॥
ब्राह्मणभोजयेत्त्रिंशद्वा च दद्यात्सवत्सिकां ॥ धरणस्यार्धकं देयं तिलद्रोणमथापि वेति ॥ अत्र वेधतारतम्या व्यवस्थे
ति हेमाद्रिः ॥ निशः प्रांत्येऽप्यपि दोषाधिक्यार्थमेव । तस्माच्चतुर्थिकात्मक एवा रूणोदय इति सिद्धम् ॥ तेन घट्टं वा
शङ्खं वा नंतरं दशमी प्रवेशे रूणोदयवेध उक्तो भवति ॥ अंत्योपि तत्रैव कोऽप्येवोक्तः । उदयोपरिविहृतु दशम्येकाद
शी यदि ॥ दानवेधः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासन इति ॥ स्पष्टं तरेपि । दशम्याः प्रांतमादाय यदो देति दिवा क

नि. सं.
१८

२॥ तत्तेन स्य हं हरिर्दिनं दत्तं जंभासुराय त्विति ॥ तत्रा रूणे द्यवेधो वैष्णवविषयः ॥ तदा केषु वैष्णवग्रहणात् ॥ तत्त्व रू
पं तु माधवीये स्कोदे ॥ परमापदमापन्नो हर्षवाससुखस्थिते ॥ नैकादशीराज्ये धरुयस्य ही सास्तिवैष्णवी ॥ विष्णुर्पिता
स्वित्ताचारः सहिवैष्णव उच्यते ॥ यद्यपि पित्रादेरागमही साया तन्मात्रस्य वैष्णवत्वं न तु पुत्रादेः ॥ तथापि स्वपारं
पर्यप्रसिद्धमेव वैष्णवत्वं स्मार्तत्वमन्यते वृद्धः ॥ तत्त्वसागरे भविष्ये ॥ यथा अक्ता तथा कृष्णायथा कृष्णतथेतरा ॥
तुल्येते मन्यते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते ॥ केचिन्नुद्ग्राम्या नवमीवेधमपि त्यजन्ति ॥ तत्र मूलं मय्यं ॥ उदयवेधस्तु परि
शेषात् स्मार्तगोचरः ॥ तदा दमाधवः ॥ अरूणे द्यवेधोत्रवेधः सूर्योदये तथा ॥ उक्ते हो दशमीवेधो वैष्णवस्मार्तयोः
क्रमार ॥ तस्माद्विष्णुकेषां दधेरात्रेपि दशमीवेधमाह ॥ अर्द्धरात्रे तु केषां विद्ग्राम्यावेध इष्यते ॥ कपालवेधश्चा
हुराचार्याये हरिप्रिया इति ब्रह्मवैवर्त ॥ केसुतिकन्यायेनारूणे द्यवेधस्यैवेयं स्मृतिरिति तु माधवः ॥ यस्तदि
कपंचदशभिस्तथेति वेधः स उपवासार्दिरिक्तविषय इति माधवः ॥ सर्वप्रकारवेधोय उपवासस्य दूषकः ॥ सार्द्धस
प्तमूर्त्तस्तु योगेयं वाधते व्रतमिति निगमादित्यलम् ॥ तत्र माधवमते वैष्णवैरूणे द्यविच्छात्पाज्या ॥ यदा
त्वेकादश्येव अक्षासती वर्द्धते द्वादशी चोभयं वा तदा परे पोष्या ॥ एकादशी द्वादशी वादिका चेत्तज्यतां दिनं ॥

रामः
१८

वैशाखं तत्तत्स्य दिति वैष्णवनिर्णय इति माधवोक्तेः ॥ स्मार्त्तैस्तु सूर्योदयविधा स्याज्या ॥ यदा लेक दृशी अक्षासती वर्द्धते द्वा
दशी च समाप्ता नावा तदा गृहस्थैः पूर्वो यतिभिस्तत्तत्कार्याः । प्रथमे हनि संहरणं व्याप्या होरात्रयं । यता ॥ द्वादश्यां च तथा ता
तदृश्यते पुनरेव च ॥ पूर्वाकार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो इति कां दोक्तेः ॥ उभयदृष्टौ तु सर्वेषां परैव । संहरणं काद
शीयत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशीयादीति नारदोक्तेः ॥ द्वादशी मात्र दृष्टौ तु पूर्वैव । नवे देका
दशी विलो द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्येकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति नारदोक्तेः ॥ द्वादशी मात्र दृष्टौ तु अक्षवि
डव्यवस्थिते । अक्षा पूर्वोत्तरा विधा स्मार्त्तनिर्णय ईदृश इति माधवोक्तेः ॥ यतु विक्षाप्य विक्षा विज्ञेया परतो द्वादशी न
चेत् ॥ अक्षविक्षापि विक्षा स्यात्परतो द्वादशी यदीति हेमाद्रौ पा भवचनं तदेकादश्या दृष्टौ ज्ञेयं ॥ तदुक्तं माधवेनाह
कादशी द्वादशी चेत्तु भयं वर्द्धते यदा । तदा पूर्वदिनं याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनमिति । यदपि हेमाद्रिणा अक्षसमा अ
क्षमना वाधिक द्वादशी काचेत्सर्वेषां परैवेत्तु कर्म ॥ तदपि वैष्णवविषयम् ॥ स्मार्त्तनिर्णय पूर्वैवेत्यविरोधः ॥ हेमाद्रि
मते तत्त्वते । तत्र । अक्षविक्षा दृष्टीनिर्णयान्मूलसमाधिकैः । षट्प्रकारा पुनरेवो द्वादशरनसमाधिकै रित्यह
द्वैकादशी भेदाः । तत्र अक्षधिकमूल द्वादशिका अक्षधिकसम द्वादशिका च सकामैः पूर्वानिः कामैस्तत्तत्कार्या
या ॥ तद्वदनरत्नेन । अक्षमना अक्षधिका अक्षसमा विक्षमना विक्षसमा वाधिक द्वादशिका चेत्सर्वेषां परैव ॥ वि

नि. १५

इमना सम द्वादशिका तु मुमुक्षुणां पत्रवतां पराः ॥ अन्येषां पूर्वा । विष्मन्नाम्न द्वादशिका वसैव सर्वैः कार्यः ॥ वि
मम द्वादशिको न द्वादशिको वमुमुक्षुभिः पराऽयैः पूर्वा कार्यः । द्वादशी मिश्रिता पूर्वा द्वादशी यदि लुप्यते अ
व द्वादशी राज नुपोष्यामो हकां हकां हि भिरिति व्यासोक्तेः ॥ मो हकां हि भिरिति ग्रहण द्येषां ह वैव ॥ विष्म वि
का सम द्वादशिका वसर्वेषां परैव । विष्म विष्म न द्वादशिका मो हपाय रूप विष्म प्रीतिकामेः परा कार्यः ॥ पर
हस्थेन तु नक्तं कार्यम् ॥ एकादशी द्वादशी च रात्रिपोषेत्र यो दशी । उपवासं न कुर्वीत पत्र यौत्र समन्वित शतको
र्मदिन रूप उपवास निषेधात् ॥ द्वादश्या द्वादशी विष्म द्वादशी च रूपंगता । क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृ
हिणः स्मृतमिति वृक्ष तात पोक्षेत् ॥ एकादश्याः अक्षमन्ते अक्षमन्ते वा द्वादश्याः अक्षमन्ते वा यो रेका
दश्या उपवासः ॥ अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था वाक्ये ज्ञेया । एषां वप हारणं माधवानुसारेण व्यवस्था ज्ञेया ।
वैष्णवस्मार्त व्यवस्थाया हेमाद्रिणा उक्तेः । यत्र काले हेमाद्रौ । बह्वर्क्य विरोधेन संदेहो जायते यदा ॥ द्वादशी
तु यदा आख्यात्रयो दश्यां तु पारणमिति मार्कंडेयोक्तेः ॥ संदिग्धेषु च वाक्येषु द्वादशी समुपोषयेत् ॥ तथा ।
विवादेषु च सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणं । पारणं त्रयो दश्या मा ज्ञेयं मामकी मुने श्रुतिमा मोक्ते अवेदसं देह
ज्यातिर्विदं च प्रतिपत्तौ वा परा कार्यं तुक्तं तद्वैष्णवविषयमित्यलं बहुना ॥ ॥ अथात्रे पत्रुक्ते किं विदुष्यते ॥

रामः

तत्र दशम्यामेकादशी योगे दशमीमध्ये एव भोजनं कार्यम् ॥ एकादश्यां न भुंजीतेति तस्याऽवनिवृत्त्यात् । निषेधस्त
 निवृत्त्यात्मा कालमात्रपेक्षतश्चिदेवलोके ॥ तत्राधिकारीमाधवीयेकादश्यायनोक्तैः ॥ अष्टवर्षाधिको मर्त्यो ह्यशीतिमू
 वत्सरः ॥ एकादश्यामुपवसेत् सूर्योऽस्तम्योरपीति ॥ भविष्ये ॥ ब्रह्मवारीव नारी च शुक्लमेव सदा गृहीति ॥ यजुर्विधुः ॥ पत्यो
 जीवति यानारी उपोष्य व्रतमाचरेत् ॥ आशुष्यं हरते भर्तुर्नरकं वैवर्गद्वतीति तत्रैवैतनुशाविषयमिति प्रागुक्तं ॥ गृहस्थादीमपि
 प्रागुक्तम् ॥ उपवासासामर्थ्यात्तु मार्कंडेयकौर्मयोः ॥ एकभक्तेन न क्तेन तथैवाचार्येन च ॥ उपवासेन दानेन न निर्वादि
 को भवेत् ॥ अत्र एकभक्तेन दानेनार्थ उपवासव्रतं चरेदित्येकभक्तादिषूपवासशब्दः स कर्मातिदेशार्थः ॥ तेन तत्प्रयुक्ताः सर्वध
 र्माः संकल्पमंत्रैवैकभक्तादिपदेवोक्तैः कार्यश्चेति मदनरत्ने । तथा सामर्थ्यप्रतिनिधिना कारयेदिति प्रागुक्तम् ॥ गृहीतव्रताकर
 णे प्रायश्चित्तमाह माधवीयेकादश्यायनः ॥ अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदिवा । एकादश्यामहोरात्रं पुक्ता चां द्रपणं चरे
 दिति ॥ अथ काम्यव्रतविधिः ॥ तत्र दशम्यां विधिः कौर्म । कां स्यं मां सं मसूराश्च व एकां कोरूषकां ॥ शाकं मधुपरां च य
 जेदुपवसन् स्त्रियं । तथा । शाकं मां सं मसूरांश्च पुनर्भोजनमेधुने ॥ द्यूतमसंबुपानं च दशम्यां वैष्णवं यजेत् ॥ व्रतभंगमाह हेमा
 डे देवलः ॥ असकृन्नालपानाच्च सकृन्नां ब्रह्मवर्षेणात् ॥ उपवासः प्रनश्येत्तदिवा स्वापाच्च मैथुनात् ॥ अथ कौर्मदनरत्ने देवलः ॥

नि.सिं.१

२१

अथ ये वां बुधानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥ अथ ये कष्टे ॥ विष्णुहस्ये ॥ गात्राभ्यंगं शिरोभ्यंगं तांबूलं चानुलेपनम् ॥ व्रतस्थो वर्ज
येत्सर्वं यच्चान्नान्निराकृतम् ॥ एषु प्रायश्चित्तमुक्ते निर्णयाम्यते संग्रहे ॥ स्नेहं हिंसकयोः सख्यं कृत्वा स्नेहं च हिंसनम् ॥ प्रायश्चित्ते
न प्रतीकुर्यात्तपेनामशतत्रयम् ॥ मिथ्यावादेः दिवा स्वापे बहुशो बुनिषेवणे ॥ अथाक्षरं व्रती जहा शतमहोत्तरं श्रविः ॥
ॐ नमो नारायणाय तस्य ह्यक्षरः ॥ तत्राप्येति नसिः ॥ तांबूलं चर्वणे स्त्रीसंभोगे मांसनिषेवणे ॥ व्रतलोपो न वेत्कुर्यात्कृत्वा
बहुजिवर्जनमिति ॥ संभोगोऽस्तु कालादन्यत्र ॥ हेतुः सेकात्संभोगमतेन्यत्र ह्यथः स्मृतश्चित्तत्रैव कात्यायनोक्तेः ॥ हेमाद्रौ
वसिष्ठः ॥ उपवासो तथा आहुतेन कुर्यादंतधावनम् ॥ दंतानां काष्ठसंयोगो दहत्या सप्तमंकुलम् ॥ काष्ठग्रहणात्तल्लोषा
द्यनिषेधश्चिहेमादिः ॥ विष्णुहस्ये ॥ आहोपवासदिवसे स्वादित्वा दंतधावनम् ॥ गायत्र्या शतसं हृतं संवुप्राश्य विभुष्य
ति ॥ निर्णयाम्यते व्यासः ॥ वर्जयेत्पारणे मांसं व्रताहेतौ ॥ अथ संदेहि ॥ एकादश्यां आहुतौ माधवीये कात्यायनश्चाह ॥ उ
पवासो यदानित्यः आहुतेनैव मित्तिकं भवेत् ॥ उपवासं तदा कुर्यादाद्यपि पितृसेवितम् ॥ मातापित्रोर्हस्ये प्राप्ते भवेद्देकादशी
यदि ॥ अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च प्राजिघ्रेत्पितृसेवितमिति ॥ हेमाद्रौ दिसर्वनिबंधेष्वप्येवं ॥ एतेनैकादशीनिमित्तकं आहुतं
दृष्ट्वा कार्यमिति वदन्तः परास्ताः ॥ किं व ॥ महालयोऽस्य हः सकलः पूज्यः आहुषोऽशकं प्रतीतिश्रुतं वीर्यशालं ॥ यौधे

रामः

२१

कादृशांचमन्यादिश्राद्धं रूपाहापरिश्रानेवतत्पदैकादृशांविहितंश्राद्धंवाधितमेवस्यार॥यदपिस्मृतिचंद्रिकासंपठति॥
अत्राश्रितानिपापानितद्भक्तुर्दुर्नुरेव॥मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाश्रति॥तस्यापिराग्राहंभुजिगोवास्य
वेधंश्राद्धंगोवरपतामहत्साहसमित्यलम्॥अव्रतघ्नान्याहमदनरत्नैरेवलः॥सर्वभूतभयंमाधिःप्रसादोगुरुशासन
म्॥अव्रतघ्नानिपद्यतेसकृदेतानिशास्त्रतः॥**कादृषि**॥अष्टौतान्यव्रतघ्नानि॥श्रापोमूलंफलेपयः॥हविर्ब्राह्मणका
न्यावगुरोर्ववनमोघधम्॥श्वातिसंकष्टविषयम्॥एतेचविरोधिनोनिर्णयाःसर्वव्रतेषुश्रेयाः॥तत्रैकादृशां
संकल्पः॥गृहीत्वोद्वारेणान्द्रारिपूर्णमुदङ्मुखः॥उपवासंतुगृहीत्याद्यवावायैवधारयेदितिमाधवीयेवाराहो
क्तेः॥मंत्रस्तुविस्तृतः॥एकादृशांनिराहारेःस्थित्वाहमपरेहनि॥भोह्यामिपुंडरीकाक्षारणंमेभवायुतेति॥
शेवादीनांतुहेमाद्रौसौरपुराणे॥सविश्राध्यथवानाश्रासंकल्पंतुसमाचरेत्॥शिवादिगायत्रोयजुर्वेदेष्वसिद्धा
इत्युच्चार्यततोविद्वान्युष्माजलिमथार्पयेत्॥ततस्तज्जलंपिवेत्॥अष्टादशरेणमंत्रेणत्रिजपेनाभिमंत्रितं॥उप
वासफलंतेषुःपिवेत्पात्रगतंजलमितिक्वात्पायनोक्तेः॥मध्यरात्रेउदयेवादशमीवेधेरात्रौसंकल्प्यश्रुतिमाधवः॥
विद्येयवासेनान्तुदिनंयत्कासमाहितः॥रात्रौसंहरजयेद्विष्णुसंकल्प्यतदाचरेदितिनाह्योक्तेः॥तत्रैष्टुताम

ति १२

महाप्र। देवस्य पुत्रः कुर्यात् आगारं नियतो वृत्तिः ॥ द्वादश्यां निवेदनमंत्र उक्तः कात्यायनेन ॥ अज्ञानतिमिरांधस्य वृत्तनानेन के
दसुमखोनाथ शानदृष्टिप्रदो भवेति ॥ द्वादश्यां च वर्ज्याया ह ह ह स्पति ॥ दिवा निद्रा परा न्नं वधुन भोजनमेधुने ॥ हो
काश्यामिधं तैलं द्वादश्यामहवर्जयेत् ॥ हेमाद्रौ ब्रह्मांडपुराणे ॥ पुनर्भोजनमध्यायो भार आयासमेधुने ॥ उपवासफ
ले ह्युर्दिवा निद्रा च पंचमी ॥ स्कंदे ॥ परा न्नं कां स्यतां ब्रूते लोभे वितथ भाषणम् ॥ वर्जयेदिति शेषः ॥ विष्णुधर्म ॥ असंभा
ष्यान् हि संभाष्य तुल्यस्य तसि कादलम् ॥ आभलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य भुध्यति ॥ एतद्वृत्तं वस्तुतः केपि कार्यम् ॥
स्तुतं केपि तं केवापि न त्याज्यं द्वादशी वृत्तमिति विद्वत्के ॥ तत्र त्रयं कुरुनादि स्तुतं कांते कार्यम् ॥ स्तुतं कांते नरः स्वात्वा सजयि
वाजना दनम् ॥ दानं दत्वा विधानेन बुद्ध्या फलमश्नुत इति मात्स्योक्तेः ॥ ॥ रजोदृष्टीनेपि कार्यम् ॥ एकादश्यां न भुंजीत नारी
दृष्टेरजस्य पीतिपुत्रस्योक्तेः ॥ ॥ यदा द्वादश्यां अवराहं दंतं दृष्ट्वा मयेकादशीं त्यक्त्वा तत्रैवोपवासः कार्यः ॥ अह्ना
वायदिवाह्नाह्नाह्नी अवराहं चित्वा ॥ तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणे मिति नारदीयोक्तेः ॥ एते च नियमाः का
म्यवृत्ते नियताः ॥ नित्यवृत्ते सति संभवे कार्यः ॥ शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्निधमंशविशेषणमिति कात्यायनोक्तेः ॥ अश
क्तौ गुमाधवीये ब्रह्मवैवर्ते ॥ इति विज्ञाप्य कुर्यात्तावत्पमेकादशी वृत्तम् ॥ विशेषनियमाश्च क्तोऽहोरात्रं भुजि वर्जितमिति ॥
अथाहोपराह द्वादश्याः तत्र अहोधिकैकादशी अता द्वादशी उन्मीलनी संज्ञा ॥ द्वादश्यां वधुद्विधा वर्ज्यते चेत्सा वंजुली ॥

रामः

२२

वासत्रयस्य शिरी निष्ठा । अथ पर्वणः संसर्गविकल्पसुवर्दिनी ॥ पुष्पस्युता जया । भवणयुता विजया । पुनर्वसु
युता जयन्ती । रोहिणी युता पापनाशिनी । एताः पापस्य मुक्तिकाम उपवसेत् । अत्र मलं हमांशं ज्ञेयम् ॥ एकादशी द्वाद
शपारे कत्वतंत्रेणोपवासः । पार्थक्ये तु शक्रस्योपवास इत्यनृ । एकादशी मुषोष्ये वद्वा दशी समुषोषयेदिति विष्णुहस्ता
त ॥ अशक्तौ तु द्वादशपामेव । एवं मेकादशीत्येका द्वादशी समुषोषयेत् । पूर्ववासरं पुण्यं सर्वेषां प्रातः संशयमिति तंत्रे
वाक्तेः ॥ यदा त्वत्पादा दशी तद्दोक्तं मात्स्ये । यदा भवति अल्पाणि द्वादशी पारणादिने ॥ उषः काले इयं कुर्यात् प्रातर्माध्यदि
कंतदा ॥ नारदीयेऽपि । अल्पाणामर्थविषे नु द्वादश्यामरुणोदये ॥ ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुता इति ॥ सं
कटे तु माधवीये देवलः ॥ संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ॥ अहिस्तु पारणं कुर्यात् पुनर्भुक्तं न शेष कृत् इति ॥
अत्र केविदाहुः ॥ अपकर्षवाक्यान्पनाहिता निविषयाणि । अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षः । योगादिति । द्वादश्यां
अप्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्यम् ॥ द्वादश्याः प्रथमः पादे हरिवासरं संश्रितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु
तन्मर इति निर्णयान्ते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः ॥ अत्र केचित्संगिरन्ते । यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्भुज्ये
पारणं कार्यम् ॥ सर्वेषां उपवासानां प्रातरेव हि पारणेति वचनादिति ॥ अस्मदुपवसु । बहूनां कर्मकालानां
वाचापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्चात्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्यम् ॥ प्रातः शक्यं सायं प्रातर्हि

नि. सि. १

२३

जानीनामशानंश्रुतिवोदितमिति वदपरा ह्यपि पितृ उपपन्नः ॥ नववाक्यवैयर्थ्यम् ॥ पुनर्भोजनसायंपारण निवृत्त्यर्थं
त्वात्तस्येत्याहुः ॥ ॥ अमादेन एकादशपुपवासातिक्रमेऽपराकैवाराहे । एकादशीविष्णुतावेद्वा दशीपरतः स्थिता भव
पोष्याद्वादशीतत्रयक्षेत्रसंपदमिति ॥ ॥ कैश्चिन्नुविष्णुतावेदिति पठितम् ॥ अत्राविरोधिना नियमाः सर्ववृत्तेषु बो
द्धव्याः । अन्येवनवरात्रेव स्यन्न इति दिक् ॥ ॥ इति श्रीरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिंधो एकाद
शीनिर्णयः ॥ ॥ द्वादशीतु पूर्ववत् । पुष्पवाक्यात् । द्वादशीतु प्रकर्तव्या एकादशापुताप्रभो इति स्कांदाच्च ॥ त्रयोदशीतु
सर्वमते अक्षाहर्वा कृष्णा उत्तरा ॥ त्रयोदशीतिथिः पूर्वासितोथासितः पश्चादिति दीपिकोक्तेः ॥ अक्षत्रयोदशी पूर्वापरा
कृष्णा त्रयोदशीतिमाधवाच्च ॥ चतुर्दशीतु सर्वमते कृष्णा पूर्वा अक्षोत्तरा । उपवासे तु ह्यपि परेति मदनरत्ने ॥ पौर्ण
मास्यमावासे तु सावित्रीधनं विना परे ग्राह्ये । भूतविद्धेन कर्तव्ये दर्शपूरणे कदाचने । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठसावित्रीधनं
मुत्तममिति ब्रह्मवैवर्तात् ॥ अमायां विशेषोऽपराकै शातातपः ॥ अमावास्या इवेदं यदा भूमिसुतस्येवे ॥ जाह्न
वीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत् ॥ अमावासीमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्स दृशं फ
लम् ॥ तत्रैव व्यासः ॥ सिनीवाली कुहूवापियदिसोमदिने भवेत् ॥ गोसहस्रफलं दद्यात्स्नानं वैमोनिनाकृतं ॥ हेमाद्रौ
हृन्मनुः ॥ अवगाधिधनिष्ठाङ्गीनागदेवतमस्तके ॥ यद्यमारविवारेण व्यतिपातं स उच्यते । नागदेवतमश्नेषा ॥ म
स्तकं मृगशिरः । प्रथमपाद इत्यन्ये । सबसर्वेषाम् ॥ ॥ अथेष्टकालः गतत्रयमध्याह्नतत्पूर्ववापर्वप्रतिपत्संधौ तदि

रामः

२३

यागः ॥ पूर्वाह्ने वाथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । उपोष्यतत्र सर्वे घुस्तदहं यागश्च्यते इति लौगाक्षिवचनात् ॥ अत्र देवा वि
भागः ॥ प्रावर्तमाना तु पूर्वाह्णस्तपराह्णस्ततः परः ॥ मध्याह्णस्ततोः संधिर्यदावर्तनमुच्यते इति मदनरत्ने वचनात् ॥ मध्या
ह्णसंधौ माधवमते पराहो यागः ॥ अपराह्णे वा तथा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ॥ उपोष्यतस्मिन्नहनि श्वोभूते यागश्च्यते इति तेनै
वोक्तेः ॥ हेमाद्रिस्तपराह्णसंध्यावधिपरदिने प्रतिपन्नर्थो शेषं द्रोदये च सति द्वितीयादिष्वत्यंत ह्येव सति सर्वे घुर्यागः ॥
पर्वणो द्वे द्वितीये तु यच्च क्वं तु द्विजातिभिः ॥ द्वितीया सहितं यस्माद्वयं त्माश्रयायना इति ॥ तथा । भूता पंच दृशी पूर्णा द्विती
या ह्यपगमिनी ॥ वरुरिष्टिमावास्यां भूते कयादिकी क्रियेति वचनाच्चेत्प्रयितवान् ॥ यत्तु माधवः ॥ यस्तु वाजसनेयी स्यात्
तस्य संधिना तुरा ॥ न काप्यन्वाहितिः किंतु सदा संधिदिने हि सेत्याह ॥ यच्च कालादर्शो युक्तः । आवर्तनादधः संधियद्यन्वाधाय तदि
ने । परे घुरिष्टि रित्याहुर्वि प्रावाजसनेयिन इति ॥ तत्कर्कभाष्ये देवजानी श्रीअनंतभाष्यादिसकलतच्छाखीयग्रंथविरोधा
दुधाना दशनाद्योपेक्ष्य ॥ पौर्णमास्यां विशेषमाह कात्यायनः ॥ संधिश्चेत्संगमादूर्ध्वप्राक्चेद्वावर्तनादुवेः ॥ सा पौर्णमासी वि
ज्ञेया सद्यस्कालविधौ नरैः ॥ अमायां विशेषबोधायनः ॥ द्वितीया त्रिमुहूर्तावेत्यतिपद्या पराह्णिकी ॥ अन्वाधानं वतुर्दृश्यं
परतः सोमदर्शनात् ॥ कात्यायनश्च । यजनीये हि सोमश्चेद्धारुण्यादिशि दृश्यते ॥ तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दंडं दद्याद्विजातय

भि

कार्या

इति एतच्चौधायनवाजसनेयिविषयम् ॥ दूषयंताश्चलाय ॥ इति पूर्वोक्तसंधिविषयमिति माधवः ॥ शेषधर्वणीष्टौ विशेषमाह
 नि.सि.१ माधवीये ॥ प्रतिपद्यप्रविष्टायामिदिवेष्टिः समाप्यते ॥ उनः प्रणीयकृत्स्नेष्टिकर्तव्यायागविज्ञमैः ॥ एवंपर्वान्तां वा प्र
 तिपदश्चत्रयोऽश्यायागकाल उक्तः ॥ कवित्प्रतिपत्तुयंशेपियागः ॥ संधिर्यद्यपराहोस्याद्यागं प्रातः परेहनि ॥ कुर्वाणः प्रतिप
 द्वागेवतुर्थेपिनदुष्यतीतिवृद्धशातातपोक्तेश्च ॥ पर्वणि प्रतिपदः स्यस्यवृद्धेष्ट्यार्द्धं प्रक्षिप्यसंधिर्ज्ञेयः ॥ तदाहमाधवः ॥ वृ
 द्धिः प्रतिपदोयास्तितदर्थं पर्वणि क्षेपेत् ॥ स्यस्यार्द्धं तथाहि संधिर्नर्णीयतां सदेति ॥ कात्यायनोपि ॥ परेद्विघटिकान्
 नात्तथैवाभ्यधिकाश्चया ॥ तदर्थं दूष्या पूर्वस्मिन् दूष्यवृद्धी प्रकल्पयेदिति ॥ एवंस्मार्तस्थालीपाकेपिशेयं ॥ तत्रेष्टिस्थालीपाका
 बाधानगृहप्रवेशनीयहोमानंतरभाविन्यां पौर्णमास्यां प्रारंभणीयेन तु दर्शे ॥ यद्यारंभे मलमास पौषमास अक्रास्तादिभ
 वतितदा प्रारंभः कार्यः ॥ यानि तु उपराजोधिमासश्च यदि प्रथमपर्वणि ॥ तथा मलिप्लुवे पौषे नाचारंभणमिष्यते ॥ गुरु
 भार्गवयोमौख्ये चंद्रसूर्यग्रहेतथेति संग्रहवचनानि तानि श्रालस्यादिनातिक्तां तां अर्द्धकालप्राप्तां प्रारंभविषयाणि ॥ नामकर्म
 च दर्शेष्टिं यथा कालं समाचरेत् ॥ प्रतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि उ एतेत्यपरा के गार्गवचनादिति प्रयोगपरिज्ञातकारः ॥
 उक्तं चैतत्प्रयोगस्त्वेभद्वैः ॥ कालादर्शे तु नामकर्मवजातेष्टिमिति पाठः ॥ यातिकास्तु आधानानंतरापौर्णमासी चेन्मलमा
 सगा ॥ तस्यामारंभणीयादी न कर्तव्या कदाचनेति त्रिकाण्डमंडनाद्धकालस्य विभ्रष्टेष्टिं कृत्वा रंभं कुर्यादित्याहुः ॥ अथवि

रामः
 २४

कृतिः ॥ ॥ तत्रावसंबः ॥ यदीष्ट्या यदि पञ्चना यदि सोमेन यजेत सोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां येति ॥ माधवोपि ॥ इष्ट्यादि
 विकृतिः सर्वापर्वण्येवेति निर्णयश्च ॥ अत्र विशेषमाह त्रिकाण्डशंखः ॥ अवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन् प्रकृति
 विकृत्याः ॥ तदेव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन् विकृत्याः प्रकृतेः परे द्युरिति ॥ पूर्वस्वाम्यादयोप्येवमाहुः ॥ यश्चेति सां गाय
 विकृतेः पर्वकालत्वादावर्तनात्प्राक् संधौ संधिमभितो यजेतेति प्रकृतेः प्रतिपदिसमाप्तिनियमात् ॥ मास्यनंतरं प्रति
 पदिविकृत्य योगात्पूर्वेद्युविकृतिरित्युक्तं ॥ तंत्ररत्ने पार्थसारथिना ॥ आग्रहायणे तु विशेषं ब्रूयामः ॥ अन्वारंभणीया
 तु चतुर्दश्यां कार्येति हिरण्यकेशि वृत्तौ मातृदत्तीये ॥ अन्येषां पर्वण्येव ॥ पशौ कालान्तरमप्याह बोधायनः ॥ आमावास्या
 याहर्विशेषेष्टान् कृते वेति ॥ अक्षय्यहे कृत्तिकादिविशारदांतेषु देवनक्षत्रेष्विति केशवस्वामी व्याचख्ये ॥ वातुर्मास्येष्टापि द्वाद
 शाह्यथा प्रयोगे परयोर्नक्षत्रेष्वप्यारंभः ॥ यावज्जीवसावत्सरप्रयोगोक्तफाल्गुन्यां वैशाखां वारंभः ॥ पशौ तु विशेषमा
 ह कात्यायनः ॥ अर्धादहो भवति नियतं पर्वसंः परस्तात् कृत्वा तस्मिन् हनिष्यं सद्यस्व द्वादशां ॥ आरभ्योप्यप्रकृतिरथ वेत्य
 र्वसंधिः पुरस्तात् कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पञ्चः सद्यस्व ॥ अधिकारपञ्चस्वामीषोमीयेन सवनीयेन वासमानतंत्रे वा का
 र्यश्चित्त्रिकाण्डशंखः ॥ सोमेन पर्वण्यपि सुत्यामाहापसंबः ॥ आमावास्यायां दीक्षा यजनीये वा स्यायां यजनीये वा सुत्यमहः

मावा

नि. सिं. १
२५

पौर्णमास्यां दीक्षायजनीये वा पौर्णमास्यां यजनीये वा सुत्यमहरिति ॥ तस्य न सस्त्रेपि ॥ पूर्वपरस्य प्रथमे हनिदी हेत
 नस्तत्र योगे वेति ॥ पूर्वपरः अक्षरः ॥ नस्तत्र योगे वेत्ययमर्थः ॥ यत्रादिपूर्णिमायाश्चित्रादिनस्तत्र योगे दीक्षेतेति ॥ अ
 धानं तु पर्वणि नस्तत्रेष्टवोक्तं ॥ तत्र पर्वनं क्रमादप्यमादधातीत्यादिकर्मकालव्यापिग्राह्यं ॥ दिनद्वये तत्वे परं ग्राह्यं ॥ सं
 कल्पस्य पर्वणित्वाभावात् ॥ पूर्वत्र नस्तत्र योगे तदेव ग्राह्यं ॥ यत्र त्रीणि संनिपातितानि तुर्नस्तत्र पर्वतस्तत्तु विप्रतिषे
 धेष्टे अतुर्नस्तत्र वलीय इति हिरण्यकेशिस्तत्रात् ॥ अतुर्वसंते ब्राह्मणे निमादधीतेत्यादि ॥ रेणुका कारिका यांतु ॥ मा
 घादिपंचमासेषु आचरे वाश्चिने तथा ॥ मार्गशीर्षे अक्षरं प्राधानमथ कारयेत्स्वपुंक्तं ॥ अत्र मूलं मृगं ॥ आधा
 नं नस्तत्राणि वापस्तं वस्तत्रे ॥ कृत्तिकारे हि लीलागशीर्षे नवमुष्य सर्वाषाढोत्तराषाढा हस्तचित्रा विशाखा तृता
 धाश्रवणोत्तराभाद्रपदा इति ॥ सोमपूर्वाधाने विशेषमाहापस्तं वः ॥ सोमेन यवश्च माणश्चाधानो नर्तुस्तर्ह्येन नस्त
 त्रमिति ॥ अत्र प्रकरणं प्राधानकालबाधः ॥ तिनसोमस्य वसंतकालतानवाध्यत इति रुद्रदत्तवृत्तौ नारायणवृत्तौ वो
 क्तम् ॥ अर्चस्वामि तु सोमस्यापिय अतुस्तस्यापि नस्तर्ह्येदिति लिखना दुभयं कालबाधं मन्यते ॥ श्रीशंभोऽरक्तकालं
 तत्र विधानं वा सर्वकालानां दरो वेति परं ध्यमुक्तवान् ॥ तत्राद्ये कृत्तिकादिकालांतरस्य यथाधाने वसंताद्यं बाधेन वि
 धानं ॥ तथा सोमेऽगयनस्य पूर्वपरस्य उणाहसंनिपाते यत्कालो नादेश इति छंदोगस्तत्रोक्तो द्यगयनादिबाधेन सोमा

रामः
२५

भिसंधिरूपकालंतरविधानादुद्गायनत्वयस्तु ३ तु क्लृप्त ॥ द्वितीयपरेतुयदैवेनयज्ञ उपनमेदिति सर्वकालानां इत्युक्तं
इति भरद्वाजसूत्रात्सर्वशब्दस्य च विश्वजित्सर्वपृष्ठ इति वदयोरप्रयोगात्सर्वकाल बाध इति तेन दर्शयणायने भवतीत्युक्तं
षड्गुरुभाष्ये देवत्रातभाष्ये तत्र त्वेव षड्स्वपि ऋतुषु भवतीत्युक्तमिति हि ॥ ॥ आदेत्वमावास्याविधाविभक्ती दिनतृतीयां
शापराह्णव्यापिनी साग्नि के श्राव्या ॥ पिंडान्वार्य कं आहुं हिरण्यराजनिशस्पते ॥ वासरस्थ तृतीये शोनाति संख्या समीप
तश्चिकात्यायनोक्तेः ॥ दर्श आहुं तु यज्ञोक्तं पार्वणं तत्सर्वा कीर्तितम् ॥ अपराह्णे पितृणां वतत्रदानं प्रशस्यत इति शाता
तपोक्तेः ॥ दिन द्वये तत्र सत्वे सर्वापराह्णव्यापिनी दर्शो श्राव्या ॥ यद्युभये धुरेषां विहितः सर्वापराह्णस्थित इति दीपि
कोक्तेः ॥ यजुर्काष्ठांतिनिः ॥ भूतविद्धाममावास्यां मोह्यदजानतोपि वा ॥ आहुं कर्मणि यैः कुर्युः सौमामाशुः प्रदीयते
इति तदपराह्णे चतुर्दशी वैधपरमिति आहुं हेमादिः ॥ दिन द्वयेऽपराह्णव्याप्ताभावेऽज्ञतो व्याप्नोचति तिथि रस्ये पूर्व
ति हेमादिः ॥ यदा चतुर्दशी या मनुशिय मनु पूरयेत् ॥ अमावास्या हीयमाणान् तदेव आहुं मिष्यते इति कात्यायनो
क्तेः ॥ चतुर्दशी या मत्रयं स्यादित्यर्थः ॥ हीयमाणान् परदिनेऽपराह्णव्यापिनीनेत्यर्थः ॥ दिन द्वये अपराह्णव्या
प्तादो तिथि र्वैव हारितः ॥ त्रिषु हूत्रावकर्तव्या हर्वा खर्वा च वहुवैः ॥ कुर्युर्धर्मभिः कार्यायथेष्टं सामगीर्तिभिः ॥
त्रिषु हूत्राभावे तु हर्वा नेत्यर्थः ॥ पिंडपितृ यज्ञस्तु कात्यायने योगदिनात्पूर्वे धुः कार्यः ॥ हर्वा वाऽगत्वा त्पिं इति

नि. सिं. १

२६

यज्ञशतितत्सत्रात् ॥ व्याख्यातं वैतत्ककोचार्थः ॥ सर्वे एव दर्शान् पिंडं पितृयज्ञो न पश्चात् ॥ कुतः ॥ अंगत्वात् ॥ तथा च भुक्तिः ॥
तस्मात् सर्वेषुः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवा यजन्त इति ॥ सर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं पृणीय प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुत इति च ॥
तेन तन्मते कृमेवासौ ॥ तदुक्तं ॥ अंगं वा समभिग्राहारादिति ॥ तेन कर्कमते च तुर्दर्शः ॥ यत्तु दर्शं पिंडं पितृयज्ञ इति ॥ श्रीनि
तभाष्ये तु परे चुरित्युक्तं ॥ अत्र देवाप्याचारो दृश्यते ॥ आपस्तंबानां तु परदिने मुहूर्तमपि दर्शं सत्वे तत्रैव पितृयज्ञः ॥
तदाहापस्तंबः ॥ अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यति ॥ तदहः पिंडं पितृयज्ञं कुरुत इति ॥ अथ च दृष्टीयाया
ख्या ॥ पिंडेऽयुक्तः पितृयज्ञः ॥ पिंडं पितृयज्ञः ॥ स च कर्मान्तरम् ॥ न तु दर्शशेषः ॥ यथा वक्ष्यति ॥ पितृयज्ञः स्वकाल
विधानादनंगं स्यादिति ॥ तं च यदहश्चंद्रमसं न पश्यति पंचदश्यां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते ॥ यदहस्तयोः संधिस्तद
हरित्यर्थ इति ॥ श्रीरामांगारोप्याह पिंडं पितृयज्ञं रूपं सर्वसंधियदहो रात्रा पराह्ना इति ॥ अतः पर्वसंधिदिने हि प्र
वतः पश्चाद्वा चंद्रो न दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ सत्याषाढोऽपि पितृयज्ञं प्रक्रम्य दृश्यमाने तृपोऽप्यश्वो भूते यजते इत्याह ॥
हेमाद्रिस्तु अमास्यां शब्दस्तिथिवचन एव ॥ सर्वोक्तापस्तंबस्तत्रेयदुक्तं च पश्यन्तीति तत्र रूपो भिषेत ॥ तेन चं द
श्यदिने पितृयज्ञः ॥ अतश्च तुर्दर्शं चंद्रस्य दृष्ट्वा तदुक्तं दर्शं पितृयज्ञः ॥ यदुक्तं यदहस्तेव दर्शनं नैति चंद्रसाः ॥
तत्सत्याषाढे स्यात्तेयं हीणो राजनिवेत्यपीति कात्यायनोक्तेः ॥ तदुक्तम् ॥ दृश्यमाने पितृयज्ञं तुर्दर्शपेक्षेति च ॥ दृश्य

रामः

२६

मानेप्येकशतमिलोक्तेः ॥ यस्यां संधागतः सोमोऽष्टाङ्गमिव दृश्यते । अपराह्णे सूर्यस्तस्यां पिंडानां कारणं क्र-
ममिति हरितोक्तेः ॥ चंद्रसूर्यकालश्चोक्तः कात्यायनेन । अष्टमं शेषं तु दृष्ट्वाः ॥ ह्रीं लोभवति चंद्रमाः ॥ अमावा-
स्याष्टमं शेषं तु पुनः किल भवेदणरिति तेन पूर्वद्युरेव पितृयज्ञ इत्यवितवान् ॥ कर्काचार्येण अपराह्णे पिंडपितृ-
यज्ञश्चंद्रादृशनिमावास्यायामितिकात्यायनसूत्रेः दर्शनेन सूर्यस्योक्तः ॥ तस्मिन् ह्रीं लोदरातीति श्रुतेः ॥ अतस्त-
न्मते चतुर्दशीयुक्तदर्शपितृयज्ञे सति परदिने धागोर्थात्सिद्धः ॥ तदेतत्सर्वोक्तं हर्मपि हेमाद्रिकर्कोदित्याख्यान-
मापस्तंबैरेन उपगमात्कातीयबोधायनादिविषयम् ॥ आश्वलायनानामपिशेषपर्वणि पिंडपितृयज्ञ इति ।
अत्र नारायणवृत्तिः ॥ अमास्याशब्दः प्रतिपत्तंचंद्रयोः संधिववनोप्यत्रापराह्णशब्दसमन्वयात्तद्वत्पहोरात्रि-
वर्त्तते ॥ तस्यापराह्णेः हः अतुर्थभागे पिंडपितृयज्ञः कार्यः । अपवसथ्ये यजनीये वाहनि । यदा त्वहोरात्रसंबोति-
थिसंधिः स्यात्तदा पवसथ्ये एवाहनि क्रियत इति । अथं च स्मार्त्तानिमता संक्षेपे दर्शोऽष्टाव्यतिखंडेण कार्यः ।
व्यतिषंगो नामोभयोः सहानुष्ठानं ॥ एतच्च स्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुक्त्येति सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं । खंडपर्वणि तु केविशब्दः ॥
पूर्वे हि पिंडपितृयज्ञस्य व्यतिषंगेण आहं कृत्वा पेशे हि केवोरूपि पिंडपितृयज्ञः कार्यः ॥ वृत्तिकृतान्वयकंच पूर्वद्युर्मौसि-
मास्यथपार्वणम् ॥ कात्यायनभुदये च स्यामेकोदिह मथाहममित्युदाहृत्य पूर्वेष्वनुष्ठालीपाकादुक्त्या नौ

नि. सिं. २

३१

करणमित्युक्तेर्दर्शश्राद्धे स्थालीपाकोपियत इति गम्यते । स्थालीपाकश्च पितृयज्ञस्येति पूर्वदिने व्यतिषंगः सिद्धः ॥ प्रयो-
गपारिज्ञातनुवाचिकश्राद्धेऽपि व्यतिषंग उक्तः किमुत दर्शश्राद्धस्य ॥ न्यायविदस्त्वादुः । सत्रस्य रतेश्च सं-
र्णदर्शविधयत्वार । खंडपर्वणि पूर्वदिने केवलं श्राद्धं परदिने च केवलः पितृयज्ञः कार्यः ॥ अत एवोक्तं वृत्तिकृता ।
नात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगादिति ॥ प्रयोगपारिज्ञातोक्तिरप्येतद्विषयैव । पूर्वदिने च श्राद्धे
नौकरणमेव न पाणिहोमः ॥ वतुर्घ्राद्येषु स्मार्त्तानां वद्वौ होमो विधीयते । पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्वर्षी-
ति परिशिष्टनियमान्नानवलोकिका नौपक्रमस्य कथं गृह्या नौहोमः ॥ नान्या नौपक्रमान्य नौ जुह्यादिति वृत्तो-
निषेधात् ॥ मैवं । श्राद्धस्य गृह्यत्वेन स्मार्त्तानौपवना नौवाकर्त्तव्यत्वात् ॥ तस्मात्पूर्वद्युः केवलं श्राद्धं न व्यतिषंगः ॥
इदमेव वयमुक्तम् ॥ आहिताग्निना तु सर्वाधानि नार्धाधानि नावा संधर्णे रवं देवा दर्शश्राद्धा नौपथ्यगेव पितृयज्ञः
कार्यो न तु दर्शश्राद्धव्यतिषंगेणेति विस्तरभीतैर्विरामः ॥ संधर्णे दर्शे च विशेषमाह लोणाहिः ॥ पश्चान्न कर्मनि-
र्वर्त्य वैश्वदेवं वसान्निकः ॥ पिंडयज्ञततः कुर्यात्ततो न्वाहार्यकं बुध इति । पश्चांतं कर्म न्वाधानं । अन्वाहार्यकं दर्श-
श्राद्धं । अयमेव सान्निजीवपितृकस्य पिंडपितृयज्ञकालो ज्ञेयः ॥ तस्यापि कात्यायनेन होमात्तमनारंभो वेत्ता-
श्चानात् ॥ पिंडपितृयज्ञः ॥ करणे प्रायश्चित्तमाह पराशरमाधवीये कात्यायनः ॥ पितृयज्ञात्पयै नैव वैश्वदेवा

शमः

३१

अपराह्णव्याप्तिलाभे कुतपकालव्यापिनी ग्राह्याः । भरतविष्णुपुत्रावास्यातिपमिश्रितापिवा । पित्र्येकर्मणि विद्मिर्ग्रीह्या कुतपकालिकीति
हारितोक्तेः ॥ इदं च निरन्तिकादिविषयम् । सिनीवाली द्विजैः कार्यसाधिकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः । शूद्रैः कुहूकार्यतथावानन्तिके द्विजैरिति लो
गादिबचनात् । अत्र साधनैरोपासनाभिप्रायमदनपारिजाते उक्तं ॥ २

त्ययेपि च । भोजने पतिता न स्य चरुवैश्वनरो भवेदित्यलम् ॥ अकृतमनुसरामः ॥ निरन्तिकादिभिस्त्वमावास्यां कुत
पश्चापराह्णव्याप्तिलाभे अनुकल्पः ॥ अपराह्णद्वयव्यापिपदिदर्शस्थितिं कुर्यात् ॥ ग्राहिताग्नेः सिनीवाली निरन्त्यादेर्कुहूर्म
तेति जावालिनाः भावे विधानात् ॥ सिनीवाली दृष्टवन्द्वा ॥ तथा च व्यासः ॥ दृष्टवन्द्वा सिनीवाली नष्टवन्द्वा कुहूस्मृतीति ॥ पूर्वदिने
परदिने एव वातव्यापित्वे सैव ग्राह्या । अथ व्यापित्वे वैषम्येऽधिककालव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वयं शतः समव्याप्तौ तिथिद्व
ये पूर्वाह्णे साम्ये वा परा । तिथिद्वये सिनीवाली तिथिद्वौ कुहूः स्मृता ॥ साम्येपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति प्रवेतो
वचनात् । दिनद्वये संपूर्ण कुतपव्याप्तिस्तु तिथिद्वयावेव भवतीत्यनंतरवचनात्परैवेति ॥ कुतपस्तु ॥ अहो भूहर्त्रा विशेया दश
पंचवसर्वदा । तत्राह मोमुहूर्तोयः सकालः कुतपः स्मृत इति मात्स्योक्तः ॥ तुलादानपितृदेवप्रीत्यर्थोपवासादौ तु परा ग्राह्ये
त्यन्यत्र विस्तरः ॥ दर्शचमासिकवार्षिकादिश्राद्धप्राप्तौ कालादर्शविशेष उक्तः ॥ दर्शस्य चोदकुंभस्य दर्शमासिकयोरपि ।
नित्यस्य चादिकस्यापि दर्शिकादिकयोरपीत्युक्ता । संपाते देवताभेदाद्भूद्भुग्नं समाचरेदिति ॥ अत्र क्रमो निर्णय इति
उक्तः ॥ नष्टवन्द्वा दृष्टकाले कुर्याद्दिवसो भवेत् ॥ वैश्वदेवं कुर्यात्प्राग्दर्शकर्मणाः ॥ धर्मप्रवृत्तावपि । दर्शप्रत्यादि
कं श्राद्धं यदि स्यात्तत्र वैकथं ॥ आदौ प्रत्यादिकं श्राद्धं कुर्याद्दर्शततः परमिति ॥ ग्रामाश्राद्धं चानुपनीतोपि कुर्यात् ॥ आ

नि. सिं. १

२८

अथ लपाणे । अमास्या ह्यका कृष्णा पक्षपंचदशी प्रचेत्युपक्रम्य । एतच्चानुपनीतोपिकुर्यात्सर्वेषु पर्वेषु । आहं साधारणं ना
 म सर्वकालफलप्रदम् ॥ भार्या विरहितोपेतस्त्रुवासस्योपिनित्यशः ॥ अष्टोप्यमंत्रवत्कुर्याद्देन विविना बुधश्चिमात्योक्तेः ।
 अमा आह । ति क्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं श्रुतिधाने ॥ अथ वाचं जपे मंत्रं शतवारं दिने दिने ॥ अमा आहं यद्दानास्तितस्त
 संसर्गमेतितत् ॥ अत्र हर्षोक्तं साम्प्रिकपदेनाहिताग्निः सान्नाग्निमांश्च गच्छते । विधिनाग्निं कादिश्च निरग्निः ॥ तथा
 चेहमादि रनौ करणप्रकरणे । साम्प्रिक्यवनग्निस्तु द्विजपाणावथा ॥ कुर्याद्देनो क्रियां नित्यं लोकि केनेति नि
 श्चितमिति स्मृतिवाक्यपुदा हृत्य यस्त्वस्वीकृतो पासनतया समुद्धिनाग्नि तया भार्या विधुरतया वाऽग्निरहितस्तस्य
 द्विजपाणौ जलादौ वा होमश्चिमावहे ॥ इदमेव साम्प्रिकानग्नि कस्वरूपं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ अथ ग्रहणं तिर्लीयते ॥
 तत्र चंद्रग्रहणे यस्मिन् यामे ग्रहणं तस्मात्सर्वप्रहरत्रयं न भुंजीत सूर्यग्रहे तु प्रहरं वतुष्टयं न भुंजीत ॥ सूर्यग्रहे तु ना
 भीयात्सर्वयामचतुष्टयं ॥ चंद्रग्रहे तु यामान् स्त्रीन् बालान् दानुरैर्विनेति माधवीये ह् द्विगेतमोक्तेः ॥ अहणं तु भवे
 दिंदोः प्रथमादधियामतः ॥ भुंजीतावर्तनात्सर्वप्रथमे प्रथमादधश्चिमा कर्णो योक्तेः । अविर्हर्षम् ॥ ननु चंद्रग्रह
 यामचतुष्टयनिषेध उचितो ननु सूर्यग्रहे । सूर्यो द्यात्प्राक् भोजना प्राप्तेः । मेवं ॥ वचनस्य प्रथमयामे सूर्यग्रहे
 सति पूर्वद्युः पूर्वरात्रे भोजनं निषेधपरत्वात् ॥ चंद्रग्रहे विशेषमाह माधवीये ह् द्विगवसिष्ठः ॥ अतो द्ये विधोः

रामः

२८

पूर्वनाहर्षाज्जनमाचरेदिति। ह्योयस्तास्तेतुमाधवीधेयासः॥ अमुक्योरस्तगयो रघा दृष्टापरेहनीति॥ विष्णुर्वर्मपि। अहो
 रात्रं न भोक्तव्यं चंद्रसूर्यग्रहो यदा। मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परं॥ अहोरात्रनिषेधः सूर्यग्रस्तास्ते॥ मदनर
 त्रिगण्यः॥ संध्याकाले यदा राहुग्रसेते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुंजीत रात्रावपि कदाचन॥ सायं संध्यायां सूर्यस्य ग्र-
 स्तास्ते शर्वे हि रात्रौ च न भोक्तव्यं। प्रातः संध्यायां चंद्रस्य ग्रस्तास्ते शर्वे रात्रौ उत्तरस्मिन् आह्निके न भोक्तव्यमित्यर्थः॥
 चंद्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने संध्या होमादौ न दोषः॥ तदा हो रना। अस्ते वास्तंगते त्विंदो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणं। खात्रहो
 मादिकं कार्यं भुंजीत दृष्टे पुनः॥ एतदनाहिताग्निविषयम्॥ अपराहो व्रतोपायनीयमश्नीत शतिकात्पायनोक्तेर्व्रतस्य श्रोत
 त्वेन प्रबलत्वात्। अद्रिर्व्रतं कुर्यादिति निर्णयदीपः॥ एगवा प्रभोजने कालनियमोयं तेन ज्वरादभिभूत भोजनमिति कर्का (दववन
 नुसारिणः। वालदृष्टातुराणं तु ग्रहणाय मात्पूर्वमेकया मो निषिद्धः॥ साया स्ते ग्रहणं वेत्त्या दपरा स्ते न भोजनम्॥
 अपरा स्ते न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगमे॥ भुंजीत संगमे वेत्त्या त्रपूर्वं भोजनक्रियेति मार्कण्डेयोक्तेः॥ इदं बालादिवि
 षयं॥ वालदृष्टातुरेर्विनेति पूर्वोक्तेः॥ वेधकाले ग्रहणे वा पक्रमं त्याज्यं॥ सर्वेषां मेव वर्णानां स्नानं कं राहुदर्शने॥ स्नात्वा
 कर्माणि कुर्वीत श्रुतमंत्रं विवर्जयेदिति हेमाद्रौषधिश्रुतमनात्॥ श्रुतमिति। तदंतरितस्योपलक्षणम्॥ नवश्राद्धेषु यद्यि

नि.सिं. १
२५

हं ग्रहपथं धितं वयदिति मिता दुरायां वचनात् ॥ भार्गवा च नदीपिकायां मेधमिति धिः ॥ आरुणं पथस्तत्रं दधिस्ये हाज्यपावित
म ॥ प ॥ गि ॥ क ॥ स्थौ ॥ दकं वैव न दुष्ये द्राहु स्तक ॥ मन्वर्थं मुक्ता वल्पा म् ॥ अत्रं पकमि हत्पा ज्यं स्नानं सब सनं अहे ॥ वारित कारनाला
दितिल दभौ न दुष्यति ॥ जले त्व दोषो गंग विषयः ॥ अहो धितं जलं पीत्वा पाद कं दुःसमाचरेदिति तत्रैव वतुर्विशति मते ॥ न्यजलस्य दो
षोक्तेः ॥ वैधकाले ग्रहणे वा भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं माधवीये कात्यायेन ॥ चंद्रसूर्यग्रहे मुक्ता प्राजा पत्नेन शुध्यति ॥ तस्मिन्नेव दिने
मुक्ता त्रिशत्रु लो व शुध्यतीति ॥ ग्रहणे च त्रिरात्रमेक रात्रं नोपवासः ॥ अथोर्ध्वना कार्यः ॥ एकरात्रमुपोष्ये वस्नात्वा दत्वा च शक्ति
तः ॥ कंचुकादिव सर्पस्य निवृत्तिः ॥ पापकोशतः ॥ त्रिरात्रं समुपोष्ये वं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ स्नात्वा दत्वा च विविध मोदते ब्रह्मणा
सहेति हे मादौ लै गोक्तेः ॥ इदं च पुत्रतिरिक्त विषयं ॥ आदित्ये हनि संक्रान्तौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ पारणं नोपवासं वन कुर्या
त्पुत्रवान् ॥ हीति जैमिनि वचनात् ॥ यदा नुरवे ग्रस्तस्तदा पुत्रिणः ॥ अहरद्वयं हित्वा बालादिव हो जनं नत्पवासः ॥ सायंकौ हे अ
हणं चेत्प्रादित्ये पूर्वोक्त मार्कण्डेय वचनात्सायंकौ हे संगवे ॥ श्रीमाध्वारदे संगवा दधः ॥ मध्याह्ने परताश्रीया नोपवासो रवित्र
हे इति स्मृत्येति हेमाद्रिः ॥ शारदो पराह ॥ माधव मते तु पुत्रिणोपितत्रोपवास एव ॥ अहोरात्रं न भोक्तव्यमिति पूर्वोक्त निषेध
स्पतेनापि पालनीयत्वात् ॥ उपवास निषेधस्तु वृत्त रूपोपवासपरः ॥ कस्मैकादशी निषेधवदिति ॥ तथा च व्यासः ॥ रविग्रहः सूर्य
यवारे सोम सोमग हस्तथा ॥ बृहामणि रिति रव्यातस्तत्र दत्त मन्तकम् ॥ वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ तत्पुण्यं को

रामः
२५

रिगुणि तं योगे दूडामर्गे स्मृतम् ॥ अत्र वा घंतयोः स्नानं कुर्यात् ॥ अस्पृश्याने भवेत्स्नानं प्रसेहो मो विधीयते ॥ मुच्यमाने भ
वेदानं मुक्ते स्नानं विधीयते इति हेमाद्रौ वचनात् ॥ स्नानं स्यादुपरगादौ मध्ये होमः सुरार्चनमिति ब्रह्मवैवर्तम् ॥ सर्वधामेव वर्णा
नां स्नानं कंठं हृदयं ने ॥ सर्वैर्लंबं भवेत्स्नानं स्नानं कान्तं यवर्जयेत् इति ध्रुवसिंहोक्तेः ॥ भार्गवार्चनदीपिकायां चतुर्विंशतिमते ॥
पुनो यस्तन कुर्वीत स्नानं गृहण स्नानं के ॥ स स्नानं की भवेत्तावदावत्स्यादपरो अहः ॥ इदं स्नानं मंत्रकं कार्यमिति स्मृति
रत्नावल्याम् ॥ तत्र तीर्थविशेषो भारते ॥ गंगा स्नानं तु कुर्वीत अहो एवं द्रुसूर्ययोः ॥ महानदीषु वा न्यासु स्नानं कुर्याद्यथा विधिः ॥
व्यासः ॥ इदं लं दृगुणं पुण्यं खेदं शृणु ततः ॥ गंगातोयेषु संप्राप्ते इदोः कोटिरेव दर्श ॥ गवां कोटि सहस्रस्य यत्फलं लभते
नरः ॥ तत्फलं लभते मर्त्यो अहो एवं द्रुसूर्ययोः ॥ असंभवे तु माधवीये शंखः ॥ वापिकूपतडागेषु गिरिप्रसवरोपि च ॥ नद्यां न
दे देवराते सरसीषु च तां बुनि ॥ उल्लोदके न वा स्नायाद् अहो एवं द्रुसूर्ययोः ॥ अत्र तारतम्यमाह मार्कण्डेयः ॥ शतमुल्लोदकात् पु
ण्यमपारक्यं परोदकात् ॥ भूमिष्ठमुकृतात् पुण्यं ततः ॥ प्रसवरोदकम् ॥ ततोपि सारसं पुण्यं ततः ॥ पुण्यं नदी जलम् ॥ तीर्थं
तोयं ततः ॥ पुण्यं महानद्यं वपावनम् ॥ ततस्ततोपि गंगां बुध्नुण्यं पुण्यं स्नानं बुधिरिति ॥ उल्लोदकमातुरविषयम् ॥ तथा ॥ गो
शवरी महापुण्या चंद्राहुः समन्विते ॥ सूर्यचराहुः स्नानं मो भूते महा मुने ॥ नर्मदा तोयं संस्यर्शकं तत्कृत्वा भवति हि ॥
पृथ्वी चंद्रोदये प्रभासखंडे ॥ गवां नागा स्निग्धा धान्यं रत्नानि कनकं मही ॥ संप्रदाय कुरु देवैः यत्फलं लभते नरैः ॥ तदिदं

नि. सिं.

३०

गृहणे भोज्योत्तमा इति वदुः ॥ तत्रैव सौरपुण्यं बुधिसमानमुपक्रम्य राशनियानिलोकेषु विख्यातानि मनीषिभिः ॥
 तेषां फलपवाप्नोति गृहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ देवीपुराणे । गंगा कनखैतं पुण्यं प्रयागं च करं तथा ॥ कुरुक्षेत्रं महापुण्यं
 राहुग्रेहादिवाकरे ॥ त्वानासंभवे स्मरणं वा कार्यं ॥ स्यात्वाशतक्रतुं पुण्यं स्यात्सर्वघनाशनं ॥ स्याद्दुर्गागोमेधपुण्यं
 तु पीत्वा सौत्रामणे भवेत् ॥ त्वात्वावाजिमखं पुण्यं प्राप्नुयादतिचारतः ॥ रिविचंद्रो परगेयश्च यनेवोत्तरे तथेति मार्कण्डेयो
 क्तः ॥ अत्र आह्वमाह ऋष्यभृंगः ॥ चंद्रसूर्यग्रहे यस्तु आहुं विधिबद्धावरेत् ॥ तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वैकरे ॥
 भारते ॥ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहुं वैराहुदर्शने । अकुर्वीत्तु नास्तिक्या तं के गौरिवसीदति ॥ विष्णुः ॥ राहुदर्शनदत्तं हि
 आहुमाचंद्रतारकम् ॥ इदं नामानेन हेमावाकार्यं न तत्रेन । आपयनमौतीर्थे च चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ ग्रामाहुं प्रकुर्वी
 त हेम आहुमथापि वेत्ति शातातपोक्तेरिति हेमाद्रिमाधवादयः ॥ अपरार्कस्तु एतद्भिन्नानां पाकाभावे इह्यंतीर्थं आ
 ह्वयत् । पाकाभावे हि जातीनां माम आहुं विधीयत इति स्तुतं तत्केः ॥ संहिकेयो यदाराहुं प्रसते पर्वसंधिषु ॥ गजछाया
 उसाप्रोक्ता तस्यां आहुं विधीयते इति मुनिर्हर्षः ॥ प्रकल्पयेत् ॥ घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ सप्तसृजेत् ॥ इति वायवी
 यान्ते श्वेत्पाह ॥ विश्वानेश्वरोप्याह । गृहणे आहुं भोक्तुं दोषो दातुं स्वभूदयश्चेति ॥ तत्तु के मृतके भुंक्ते गृहीते शशिभास्करे ॥
 क्षायया हस्तिनश्चैव न भूयः । पुत्रो भवेदित्यापसंबेन भोजननिषेधाच्च । अयं च निषेधः आहुं भोक्तुः हस्तिच्छाया साहचर्यात् ॥

रामः

३०

अत्र ग्रहणमिति तत्राद्येनैवामासंक्रांसादिनिमित्तकानां सिद्धिः ॥ दर्शिकालभ्ययोरपीति कालादर्शोक्तेः ॥ सर्ववर्णः सत
केपिमतकेराहुदर्शने । स्नात्वाश्राद्धं प्रकुर्वीत दानं साद्यादिवर्जितं ॥ मदनपारिजातेष्वेवं ॥ तेन स्नानमात्रं प्रकुर्वीत दानश्रा
द्धं विवर्जितं इति निर्मलं वदंतो गोडाः परास्ताः ॥ अत्राशौचमध्येपि स्नानश्राद्धादिकार्यमेव । सतके मृतके चैव न दोषो रा
हुदर्शने ॥ तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यत इति माधवीये दृष्टवसिद्धेः ॥ स्नानं कर्मपरित्यागो हारो रत्नप्रस
क्तक इति व्याख्यासोक्तेः ॥ इदं च शुद्धिर्विशेषात् तंत्रदीक्षापरणा सर्वस्नानकर्मविधया । राजस्वलायास्तु भार्गवा
र्चनदीपिकायां सूर्योदयनिबन्धे । नस्ततकादिदोषोक्तिर्गृहे होमजपादिषु । अस्ते स्नायादुदक्यापितीर्थोदुत्पत्तिरिति
ति ॥ अत्र च । स्नानेनैमिन्निके प्राप्तेन शीयदिरजस्वला । पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेदित्यादिमिताहरोक्ते वि
धिज्ञेयः ॥ तथा ग्रहणरात्रावपि श्राद्धादिकार्यम् ॥ ग्रहणोद्धारसंक्रांतियार्त्तार्त्तिप्रसवेषु च । दानं नैमिन्निकं ज्ञेयं रा
त्रावपि तदिष्यते इत्यपारकं व्यासोक्तेः ॥ चंद्रग्रहणतथारात्रौ स्नानं दानं प्रसस्यत इति देवलोक्तेः ॥ यदा तु ज्योतिः सास्त्र
गम्योद्दिने चंद्रग्रहणरात्रौ च सूर्यग्रहस्तदा स्नानादिनकार्यम् ॥ सूर्यग्रहो यदारात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा ॥ तत्र स्नानं
प्रकुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचिदिति धडिङ्ग्रन्थतः ॥ ग्रहणदिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ तु प्रयोगपारिजाते तु गोभिलः ॥
इति शिविग्रहेऽपि त्रैः प्रत्यादि कमुपस्थिते । अत्रेनासंभवे हेम्राकुर्यादामेन वा सुत इति ॥ अत्र दर्शरविपित्तसुतश

वि. सिं. १

३१

दाः प्रदर्शनार्थः जायसाम्मानातेन चंद्रग्रहणेपि सपिंडादिवर्षिकमन्त्रदिनात्तद्दिने सर्वकार्यमिति महत्परिज्ञाते गार्या
तं ॥ चर्च्य वंद्ये ये वं ॥ तेन यानि आम आ चंद्रकुर्वीत मास संवत्सरादौ ॥ अत्र नैवाधिकं कुर्यात् ॥ अत्राचामेन
न क्व विदिति मरीचिलौगाद्यादिवचनानि ता निग्रहणदिना निरिक्तविषयाणि ॥ निर्णयाम्येत्येवम् ॥ यानि तु ग्रहणा
नुद्धितीर्थे हि ज्योतिषानुपयमे ॥ तथा ॥ अस्तो ह्येयमदा चंद्रप्रत्यवं समुपस्थितं ॥ तद्दिने वोपवासं स्यात्प्रत्यवं तु प
रे हर्तिता तथा ॥ अस्तावेवात्तमानं तु रवींद्राभ्युतो यदि ॥ प्रत्यवं तु तदा कार्यं परे ॥ हन्येव सर्वदा ॥ तथा ॥ चंद्रसूर्यो परा
गवतथा आ चंद्रपरे ॥ हनीत्यादि निवचनानि तानि महानि बंधेषु काप्यनुपलभानि भ्रूलानि ॥ प्रत्युत पूर्वोक्तनिब
ंधेषु तद्दिने एव आ चंद्रमुक्तमित्यलम् ॥ ग्रहणादिसप्तदिनपर्यंतं राभोगोपालाद्यागमदी होक्ता शिवार्चन चंद्रिकायां
ज्ञानार्णवे ॥ मंत्राद्या रंभणं कुर्यात् ॥ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ ग्रहणादपि देवेशिकालः सप्तदिनावधीति रत्नसागरे ॥ सुती
र्थे क्व विधुयासे तंतुदामनपर्वणि ॥ मंत्रदीक्षा प्रकुर्वीत मास होदी नशो वयेत् ॥ अत्र सूर्यग्रहणमेव मुख्यं ॥ सूर्यग्र
हणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत् ॥ सूर्यग्रहणकाले न समो नान्यः कदाचन ॥ नमासतिथि वारादिशोधनं सूर्यपर्वणी
तितत्रैव कालोत्तरवचनात् ॥ चंद्रग्रहे तु यादीक्षायादीक्षा व्रतवारिणं ॥ वनस्थस्य च यादीक्षा दारिद्र्यं सप्तस्ति ॥ तत्रैव
योगिनी तंत्रे निषेधाच्च ॥ ग्रहणं च जन्मराश्यादौ निषिद्धं ॥ तदुक्तं ज्योतिषे ॥ त्रिषष्ट्वायोपगतं नराणां अभ्युदया

रामः

३१

द्रुहणं रौद्रं हो ॥ हि सप्तमं देवमध्यमं स्याच्छेषे निष्ठं कथितं मुनी देरिति ॥ आय एका दशानं दानव ॥ अष्टपंच ॥ मदन
रत्ने गार्ग्यः ॥ जन्म सप्तारिष्कं कदा मस्थे निशाकरे ॥ दृष्टेरिष्ट प्रदारा दुजन्म है निधने पिच ॥ रिफ्हा दृष्टा ॥ अंकन
व ॥ निधन सप्तमताश ॥ पृथ्वी चंद्रो ह्ये विलुचमे ॥ यत्र रुचग तोरा दुर्गम ते शशि भास्करौ ॥ तज्जातानां भवेत्पीडा येन
शः शांतिवर्जिताः ॥ तत्रैव पुराणांतरे ॥ सूर्यस्य संक्रमं वापि ग्रहणं वंद्य सूर्ययोः ॥ यस्य त्रिजन्मन रुच्रेतस्य रोगो
थवा मृतिः ॥ तस्य दानं व होमं च देवार्चनं जपौ तथा ॥ उपरागाभिषेकं च कुर्याच्छांतिर्भविष्यति ॥ स्वर्णेन वाथ पिष्टेन
रुत्वा सर्वस्य वा कृतिं ॥ ब्राह्मणा यदेतन्न स्य न रोगादि च तत्कृतः ॥ जन्मन रुच्रेतस्य पूर्वोत्तरे च त्रिजन्मन रुच्रे पितु च्यते ॥
जन्म दशमैकोनविंशतितारा इति केचित् ॥ सर्पस्य तदाकारस्य राहिरित्यर्थः ॥ अद्भुत सागरे भार्गवः ॥ यस्य राज्ञ्यस्य न
रुच्रे स्वर्भालु रूप रज्यते ॥ राज्यभंगं सुहृन्नाशं मरणं चानिर्दिष्टोत् ॥ राज्यस्य न रुच्रे अभिषेकन रुच्रे पितितत्रैव मारव्या
तं ॥ भार्गवार्चनं दीपिकायां ज्योतिः सागरे ॥ सौवर्णे तारये नागं पलेनाथ पला इत ॥ तदर्थे न तदर्थे न फलणायां मो
क्तिकं न्यसेत् ॥ ताम्रपात्रे निधायाथ घृतघर्णे विशेषतः ॥ कां स्पेवा कांतिलो हेवान्यस्य दद्यात्सदहिणम् ॥ चंद्रग्रहे तु
रूप्यस्य विंवंदद्यात्सदहिणम् ॥ नागं रुक्ममयं सूर्यं ग्रहे विंवंच हेमजं ॥ नुरंग रथगोभ्रमि तिलसर्पिश्च कांचनम् ॥
कालविवेके पि ॥ सुवर्णे निर्मितं नागं सतिलं कांस्यभाजनम् ॥ सदहिणं सवस्त्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥ सौवर्णे राजतं

वि. सिं. १

३२

वपि विवेकत्वा स्वशक्तिः उपराग भवले शिद्धिरे विप्राय कल्पयेत् ॥ मंत्रस्तु तमोऽयममहाभीमसोमसूर्यविमर्देन ॥ हेमताग
प्रदानेन मम शक्तिप्रदो भव ॥ विधुतु दनमस्तुभ्यं सिंहिकानंदनायुत ॥ दानेनानेन नागस्यारुमावेधजाऽप्यात् शीत ॥ अत्र शक्तिर
पुक्ता मात्से ॥ यस्य राशिं समासाद्य भवेद्गृहण संभवः ॥ खानंतस्य प्रवक्ष्यामि मंत्रौषधिसमन्वितम् ॥ वंदोपरागं संप्राप्य कृ
त्वा ब्राह्मणवाचके ॥ संप्रार्थ्य चतुरो विप्रांश्च भक्त्या नुलेपनेः ॥ पूर्वमेवोपरागस्य समानी यौषधाधिकं ॥ स्थापयेच्चतुरः
कुंभान् अत्रतः सागरानिव ॥ गजान्धरथावलीकसंगमाद्भृगुकुलान् ॥ राज्ञश्च प्रवेशाच्च मृदसानीय निक्षिपेत् ॥ पंचग
व्यं पंचरत्नं पंचत्वक् पंचपल्लवं ॥ रोचने पप्रकं शंखं कुंकुमं रक्तचंदनं ॥ भुक्तिं स्थितिकीर्त्तयितुं सितसर्पपुङ्गुलून ॥ मधुकंदे
वदारुं च विष्णुक्रांतं शतावरी ॥ बलांच सहदेवी च निशादितयमेव च ॥ एतत्सर्वं विनिःक्षिप्य कुंभेष्ववाहयेत्पुरान् ॥ सर्वसम
स्तः सरितस्तीर्थानि जलदानदा ॥ आयांतु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ योसौ वज्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ॥ स
हस्रनयनश्चंद्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ १ ॥ मुखं यः सर्वदेवानां संप्रार्थितं युतिः ॥ वंदोपरागं संभृता मग्निपीडां व्यपोह
तु ॥ २ ॥ यः कर्मसाही लोकानां धर्ममहिषवाहनः ॥ यमश्चंद्रोपरागोऽप्यग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ ३ ॥ रक्तो गणाधिपः सा
हो नीलांजनसमप्रभः ॥ खड्गहस्तोऽतिभीमश्च ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ ४ ॥ नागपाशधरो देवः स दामकरवाहनः ॥ सजला
धिपतिर्देवोऽग्रहपीडां व्यपोहतु ॥ ५ ॥ प्राणरूपो हिलोकानां सदा कृष्णमृगप्रियः ॥ वायुश्चंद्रोपरागोऽप्यग्रहपीडां व्य

रामः

३२

पोहनु ॥ १॥ योसौ निधिपतिदेवः खड्गपूतगदाधरः ॥ श्वेदोपरागकलुषधनक्षेत्रयपोहनु ॥ २॥ योसाविंदुधरोदेवः पिनाकी
दृढबाहुनः ॥ श्वेदोपरागपापानिसनाशयतुशंकरः ॥ ३॥ त्रैलोक्यपातिभूतानिस्थावराणिचराणिच ॥ अलविस्तारुद्वय
दहंतुममपातकम् ॥ ४॥ एवमावाहयेदेवान्मंत्रैरेभिश्चवारुणैः ॥ एतानेवतथामंत्रान्स्वर्णपट्टविलेखयेत् ॥ ताम्रपट्टेथवा
व लिख्यन्वस्त्रे तथैवच ॥ मस्तकेयज्ञमानस्यनिदधुल्लेद्धिजोत्तमाः ॥ ५॥ कलशान्द्वयसंयुक्तान्मानारत्नसमन्वितान् ॥ गृही
त्वास्नापयेद्भूतभङ्गीदोपरिस्थितम् ॥ पूर्वैरेवतुमंत्रैश्चयजमानाद्धिजोत्तमाः ॥ अभिषेकं ततः कुर्यान्मंत्रैर्वीरुणस्सूक्तैः ॥
आचार्यं वारयेत्पश्चान्स्वर्णपट्टं निवेदयेत् ॥ आचार्यं दक्षिणं दद्यात् गोदानं च स्वशक्तिः ॥ होमं वापि च कुर्वीत तिलैर्वा
हृतिभिस्तथा ॥ दानं च शक्तितो दद्यात् यदीच्छेदात्मनोहितम् ॥ सूर्यं च हे सूर्यं नाम सूरक्तं मंत्राश्च कीर्तयेत् ॥ अनेन विधिना
यस्तु ग्रहणं स्नानमाचरेत् ॥ न तस्य ग्रहणं दोषः कदापिदपि जायते इति ॥ ॥ इति ग्रहणं शांतिः ॥ ॥ भार्गवाचनदीपिकायां च
स्नानं ॥ ॥ सर्वपट्टः स्थितं वीरुणं रवस्थं तैलं बुद्धये ॥ ग्रहणं गृहीत्वा तु नययेत्तपट्टं विना ॥ तथामंगलकृत्य
षुवेधविशेषो हेमादौ ॥ त्रयोदश्यादितो व्रजं दिनानां नवकं कुरुवम् ॥ मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः ॥ प्रकारं तत्र तत्रै
वाक्ते ॥ द्वादश्यादितृतीयान्तो वेधश्चंद्रग्रहस्तः ॥ एकादश्यादिकं सौरेरुत्तरार्धं तत्रैव कीर्तितः ॥ इदं च धर्माशासे ॥ अहं खंड
ग्रहेतयोरिति तत्रैवाक्ते ॥ योस्तिर्निर्वचयेत्वनः ॥ ग्रहणं त्पातं न त्पातं मंगलेषु व्रजतु त्रयम् ॥ पावचरतिनाशुक्ताशुक्तं
मंदधकाष्टवत् ॥ अन्यानि चात्रेयादिपंडितानि तत्फलं वर्णविकारादिफलं च देवज्ञेभ्यो ज्ञेयं ॥ ॥ परश्वरणाचंद्रिकायां ॥

दर्शनं ऽ धादीनां जन्मसंश्लेषादिनिषिद्धदर्शनानां च स्नानश्राद्धादौ नाधिकार इति निर्णयामतेष्वेवं तदेतन्नुद्धं ॥ यदि वा ह
षज्ञाने निमित्तं स्यात्तदा ॥ सूर्यग्रहोपहारादौ दिवा वंद्वाहसुखा ॥ तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कविदिति वाक्यं व्यर्थं स्यात् ॥
वाहसुखज्ञानाभावेन ऽप्यभावात् ॥ तत्सर्वकलाच्च निषेधस्य ॥ किंचाने हेतोर्घतमादित्यनास्तयत्तं कदाचन ॥ नोपरक्तं न वा
रिस्थं न मध्यं न भसो गतमिति मनुवचनं बाधयेत् ॥ दृष्टे रिरिष्टप्रदोरादुरित्यादिव ॥ अस्तसकृद्दर्शनविधानेन संकोच इति चे
त् ॥ मुक्तिं दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छु विरिति दर्शनोत्तरं भोजनविधानादंशस्य पूर्ववेधकाल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्तिः ॥ म
ध्यधीभूतस्य सुतरां यावच्चक्षुः प्राप्नुयवा सप्रसंगश्च ॥ अथात्र लोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते तत्र सर्वमपि नि
र्लेजेन स्वीकृत्यतां एतेन यत्केन विदुक्तम् ॥ स्पर्शस्नानं मुक्तिस्नानं च यस्य दर्शनं तेनैव कार्यं नान्येन स्नाप्रत्ययेन समान
कर्तृकत्वावगते रितितन्निरस्तं ॥ कातर्हितस्य गतिः ॥ दृशोरुद्देश्य उपविशो घणत्वात् ॥ ग्रहे कत्ववद्विवक्षया ऽर्थतः सिद्धत्वा
नमात्रानुवादत्वे सर्वमुत्थं ॥ किंच ॥ अस्तास्तेतयोः परे द्युसदये दृष्ट्वाभ्यवहरेच्छु विरित्यादिवाक्ये वैयर्थ्यापत्तिः ॥ वाहसुख
नायथानुपपत्त्येवार्थादुद्देश्यस्नानसिद्धिः ॥ किंच ॥ दर्शनं विशेषेण उपलब्धं वा ॥ नाद्यः ॥ दर्शनावच्छिन्ने काले स्नान
तुल्यादानादेर्वाधानात् ॥ दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादिन ग्रहणनिमित्तं स्यात् ॥ नात्यः ॥ यावद्दर्शनगोचर इति यावत्पद
वैयर्थ्यप्रसंगात् ॥ दृष्टग्रहस्य ग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च ॥ ज्ञानपक्षेऽप्येव दोषस्तुल्य इति चेत् ॥ मूर्खोऽसि ॥

वि.सं. १

३४

यदिज्ञानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्येत ॥ इति श्रुत्वा श्रूयत इति वैषम्यं । कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते ॥ संक्रांतौ स्वायं गति
वदन्ति हि । अमुतत्वादेव नो देवविशेष एविवक्ता कृतो वाक्यभेदोऽपि । अतर्हि दृष्टं ग्रहणं निमित्तमिति चेत् ॥ मेघमाला
दिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । अकल्प्यं तु तं कालं स्वात्मा भूरीत वा गतः ॥ अस्तास्तोत्रं स्वाना पत्रे ॥ विशिष्टो देशो वाक्यभे
दात्वा तदाप्येतत्तुल्यमिति चेत् ॥ यावद्दर्शनं गोचर इति वचनेन तन्निषेधात् ॥ अस्मन्मते हि सर्वाणि दृशियुक्ता निवचनानि अ
स्तास्तविषयाणि । तव त्वय्यग्रहस्वग्रहास्तेऽपि स्यात् ॥ किंच दर्शनस्य विधिरनुवादो वा । आद्ये अग्रहो देशे न दर्शनविधि
रुत दर्शनविशिष्टज्ञानविधिरुत स्वानो देशे न दर्शनविधिः ॥ नाद्यः । अहो देशे न स्वानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदा
त् ॥ एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः ॥ न तृतीयः । स्वानस्याप्राप्तेः ॥ दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वाच्च । अन्यथा सोमवमना
हो अंसजनविधिः केन वा र्येत ॥ न द्वितीयः । दर्शनविशिष्टग्रहणस्य विशिष्टस्यानुवादो वाक्यभेदापत्तेः ॥ न च हविर्गति
वद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं ॥ अग्निमात्रस्य हि निमित्तत्वेन निमेषाद्योर्नैमित्तिकत्वं भङ्गाद्युक्तं विशिष्टो
दृश्यत्वं । इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वेन काचित्कृतिः ॥ तस्माद्दर्शनवाक्यानां अस्तास्तविषयत्वाज्ञानस्य चार्थतः
प्राप्तेस्तदेव निमित्तं । तेन मेघाच्छादने ऽर्धो देवस्वानादिर्भवत्येवेत्यलं देववाक्यैः संलापेन ॥ ॥ इति अग्रहणनिर्णयः ॥
अथ समुद्रस्नानं ॥ ॥ आश्वलायनः ॥ समुद्रे पर्वमुस्नायादभायां च विशेषतः ॥ पापैर्विमुच्यते सर्वे रमायां स्ना

रामः
३४

नमाचरेत् ॥ अथ भोमदिने स्नानं नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ भारते ॥ अथ तथ सागरो सेम्योन स्पृष्टव्यो कदाचन ॥ अथ तथं मं
 ह्वारेत् सागरं पर्वणि स्थिते ॥ पृथ्वी चंद्रोदये स्नांदे ॥ अनाति पर्वणि स्नानात्तर्यणोः सरितां पतिः ॥ कदाचिदपि नै
 वात्र स्नानं कुर्यात् पर्वणि ॥ अस्यापवादस्तत्रैव प्रभासखंडे ॥ पर्वकाले च संप्राप्ते नदीनां च समागमे ॥ सेतुबंधे तथा
 सिंधोतीर्थे च ये पुंसं युतः ॥ एवमादिषु सर्वेषु मेघोऽप्येव कर्मणि ॥ तथा ॥ विना मंत्रं विना पर्वं सुरकर्म विना न
 रे ॥ कुशाग्रेणापि देवे सिनस्पृष्टमोमहोदधिः ॥ तथा ॥ न कालनियमः सेतो समुद्र स्नानकर्मणि ॥ तद्विधिश्च तत्रै
 व ॥ पिप्पलादसमुत्पन्ने हृत्वे लोका भयंकरे ॥ पाषाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्प्यतामिति पाषाणप्रक्षिप्य वि
 श्वावीच्य तावीच विश्वयोने विशांपते ॥ सान्निध्यं कुरु मे देव सागरे लवणां भसि ॥ नमस्ते विश्वश्रुताय नमो विष्णो र
 यांपते ॥ नमो जलधिरूपाय नदीनां पतये नमः ॥ समस्तजगदाचारशंखचक्रगदाधर ॥ देवदेहि स मानुजांतवतीर्थ
 निषेवणे ॥ त्रितत्वात्मकपीशानं नमो विष्णुमुमापति ॥ सान्निध्यं कुरु देव सागरे लवणां भसि ॥ अग्निश्च योनिरनि
 लाचंदे होरे तोषाविष्णु रभ्यत स्थनाभिः ॥ एतं कुर्वन्त्यां इव सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत पतिं नदीनामिति भारतोक्तं मंत्रा
 न् इति पठित्वा विधिवत् स्नात्वा ॥ सर्वरत्नो भवान् श्रीमान् सर्वरत्नाकरो यतः ॥ सर्वरत्नप्रधानत्वं गृह्णाणार्घ्यं महोद
 धे ॥ इत्यर्घ्यं दत्वा तर्पयेत् ॥ यथोक्तं पृथ्वी चंद्रोदये स्नांदे ॥ पिप्पलादं विक्लवं वृतांतं जीवकेश्वरं ॥ वसिष्ठं वामदेवं व

